

Σχολές και θεωρητικά αντικείμενα της οικονομικής επιστήμης

του

Γιάννη Μηλιού
αναπλ. καθηγητή
Ε.Μ.Π.

1. Το επιστημονικό αντικείμενο ως θεωρητική έννοια.

Κάθε επιστήμη ή επιστημονική περιοχή¹ ορίζεται σε συνάρτηση με:

(α) το αντικείμενο μελέτης της και

(β) το σύστημα εννοιών με βάση το οποίο προσεγγίζει και μελετά το αντικείμενο μελέτης της. Μια πραγματεία Πολιτικής Οικονομίας καλείται λοιπόν να απαντήσει καταρχήν στο ερώτημα, ποιά είναι το αντικείμενό της.

Αυθόρμητα, θα μπορούσε να διατυπώσει κάποιος την άποψη ότι αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας (ή της Οικονομικής Επιστήμης) είναι η Οικονομία. Η προφανής αυτή θέση, έτοιμα απλά διατυπωμένη, δεν λέει στην πραγματικότητα απολύτως τίποτα για το τί είναι η οικονομία, και επομένως δεν απαντά, παρ' ότι φαινομενικά μοιάζει να το κάνει, στο ερώτημα, ποιά είναι το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας. Για να κατανοήσουμε το ζήτημα ως στοχαστούμε τις φυσικές επιστήμες, για παράδειγμα τη Μοριακή Φυσική ή την Οργανική Χημεία. Αν πούμε απλά ότι αντικείμενο των επιστημονικών αυτών περιοχών είναι η Ύλη, δεν έχουμε πει απολύτως τίποτα. Κι αυτό διότι αντικείμενό τους δεν είναι το ένα ή το άλλο περιεχόμενο του όρου «ύλη», όπως για παράδειγμα η εμπειρική του σημασία (που περιγράφει τα αποτελέσματα που προκαλεί η «ύλη» στις αισθήσεις), ή ακόμα η φιλοσοφική ή θρησκευτική αντίληψη της «ύλης» (όπως αυτή αντανακλάται ή «συμπληρώνει» τη φιλοσοφική ή θρησκευτική αντίληψη του «πνεύματος» ή της «ψυχής»). Αντικείμενο των εν λόγω επιστημονικών περιοχών δεν μπο-

ρεί να είναι επίσης «η ύλη γενικά» (διότι τέτοιο αντικείμενο στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, πέρα ίσως από τις «καθημερινές» αντιλήψεις του «κοινού τόπου»). Αντικείμενό τους είναι η *θεωρητική έννοια* της ύλης, όπως αυτή ορίζεται σε συνάρτηση με κατηγορίες όπως *πυρήνας, ηλεκτρόνια, δυνάμεις συνοχής, τροχιά, ηλεκτρομαγνητικά πεδία κ.λπ.*

Με άλλη διατύπωση μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι το αντικείμενο κάθε επιστήμης (η Ύλη στην περίπτωση της Μοριακής Φυσικής, η Οικονομία στην περίπτωση της Πολιτικής Οικονομίας, κ.λπ.) δεν συμπιέζονται ποτέ με τις εμπειρικά απτές και «προφανείς» οντότητες (ή τις αντίστοιχες φιλοσοφικές, θρησκευτικές, κ.ο.κ.), οι οποίες επίσης περιγράφονται με τους ίδιους όρους, όπως τα θεωρητικά αυτά αντικείμενα των επιστημών (ύλη, οικονομία). Τα αντικείμενα των επιστημών αποτελούν θεωρητικές έννοιες, οι οποίες ορίζονται στο εσωτερικό της επιστήμης καθαρής και *αναπαράγουν* σε θεωρητικό-επιστημονικό επίπεδο *τα μη άμεσα αντιληπτά χαρακτηριστικά* των εμπειρικών απτών αντικειμένων και διαδικασιών. Έτσι, η επιστημονική μελέτη του *αντικειμένου της επιστήμης* αποκαλύπτει τις *αιτιακές κανονικότητες* (τους «νόμους») που διέπουν τα εμπειρικά αυτά φαινόμενα.

Αυτό σημαίνει ταυτόχρονα ότι η συγκρότηση του θεωρητικού αντικείμενου μιας επιστήμης (και αυτό ισχύει ιδίως για την επιστήμη με την αυστηρή έννοια, έχει το χαρακτηριστικό μιας *επιστημολογικής τομής*, ενός «σημείου μη επιστροφής» στη συγκρότηση της επι-

στήμης, δηλαδή σηματοδοτεί την κατ' αρχήν διαμόρφωση της συγκεκριμένης επιστημονικής περιοχής, την «ανάδυσή της» μέσα από το «νεφελώδη» χώρο των «προφανειών» (της πρακτικής-εμπειρικής ιδεολογίας), των ηθικών αντιλήψεων, θρησκευτικών πεποιθήσεων (αλλά και φιλοσοφικών κατηγοριών ή άλλων επιστημονικών περιοχών), με τις οποίες γινόταν μέχρι τότε αντιληπτή η συγκεκριμένη πραγματικότητα (Althusser κ.ά. 2003).

Γίνεται προφανές ότι η συγκρότηση του αντικειμένου της επιστήμης (στην περίπτωση μας της Πολιτικής Οικονομίας) δεν είναι απλή υπόθεση: *το αντικείμενο της επιστήμης δεν προϋπάρχει (ως εμπειρική οντότητα) της επιστήμης αλλά συγκροτείται ταυτόχρονα με αυτήν*. Πέραν αυτής της θεωρητικής δυσκολίας, με την οποία πρέπει να αντανακλασθεί κάθε επιστήμη για να μπορέσει να υπάρξει, η Πολιτική Οικονομία, όπως και οι άλλες *κοινωνικές επιστήμες* (η Κοινωνιολογία, η Ιστορία, κ.λπ.), έχει να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες που προκύπτουν από το γεγονός ότι καλείται να μελετήσει μια (κοινωνική) πραγματικότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από διαφορετικά και συχνά αντικρουόμενα συμφέροντα, από κοινωνικούς (και πολιτικούς) ανταγωνισμούς.

Η επιστημονική γνώση εμπλέκεται έτσι αναγκαστικά σε μια προϋπάρχουσα και συνεχιζόμενη κοινωνική και πολιτική «συζήτηση», δηλαδή διατυπώνει τις θέσεις της αναφορικά με ζητήματα για τα οποία οι διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις (και σε κάθε περίπτωση οι κυρίαρχες

1. Χρησιμοποιούμε τους όρους επιστήμη και επιστημονική περιοχή με τη συμβατική έννοια της «παραγωγής συστηματικής θεωρητικής γνώσης», ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για επιστημονική γνώση με την αυστηρή έννοια, δηλαδή για την αντικειμενική γνώση ενός κύριου φαινομένου και διαδικασιών –καθώς και των «κανονικότητων» που τα διέπουν– ή αντίθετα για μια γνώση που εν μέρει αναπαράγει την παραγνώριση των αιτιακών αλληλοσχετίσεων των φαινομένων, όπως συμβαίνει με τις καθημερινές πρακτικές και τα συστήματα «ιδεών» που τις συνοδεύουν (και επομένως, αναγκαστικά αναπαράγει στο εσωτερικό της, εννοιολογικές ταυτολογίες και θεωρητικές αντιφάσεις). Όποιος από τους δύο κι αν είναι ο χαρακτηριστικός ενός θεωρητικού συστήματος, αυτό δεν μπορεί εντούτοις να συγκροτηθεί, παρά σε αναφορά με ένα θεωρητικό αντικείμενο, εφόσον ακριβώς πρόκειται για ένα *θεωρητικό* σύστημα εννοιών. Δεν αναφερόμαστε έτσι στο *επιστημονικό* αντικείμενο με το αυστηρό αλλά με το συμβατικό νόημα του όρου: το *θεωρητικό* αντικείμενο.

κοινωνικές δυνάμεις), έχουν ήδη «πάρει θέση» (σε αντιστοιχία με τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους). Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στις φυσικές επιστήμες την εποχή του Γαλιλαίου (1564-1642), όταν η επιστημονική γνώση έθετε υπό αμφισβήτηση την «παιωμένη γνώση» της τότε εξουσίας, και (σε αντιστοιχία με συγκεκριμένα πολιτικά και κοινωνικά ρεύματα της εποχής) απειλούσε τη θέση του θεοκρατικού πολιτικού συστήματος και τα κοινωνικά συμφέροντα που αυτό οργάνωνε και εκπροσωπούσε. Με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη από τον 17ο αιώνα και μετά, και ιδιαίτερα μετά τις αλλαγές που έθεσε σε κίνηση η Γαλλική Επανάσταση του 1789, η ένταση ανάμεσα στις (νέες) κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις των οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών και τις φυσικές επιστήμες έπαψε να υπάρχει. Στις κοινωνίες που προέκυψαν από την ανατροπή ή διάλυση των «παλαιών καθεστώτων» της απολυταρχίας, διαμορφώθηκαν (νέες) δομές εξουσίας και (νέοι) κοινωνικοί ανταγωνισμοί, στους οποίους δεν ενεπλάκησαν πλέον άμεσα τα πορίσματα των φυσικών επιστημών. Αυτή η «εμπλοκή» παρέμεινε έκτοτε αποκλειστικό «προνόμιο» των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας.

2. Η Κλασική Πολιτική Οικονομία: Adam Smith.

Τι είναι λοιπόν αυτή η Οικονομία, η οποία αποτελεί το θεωρητικό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας; Πρώτος ο Adam Smith (1723-1790), έβαλε τέλος σε μια παράδοση δύο πε-



ρίπου αιώνων περιγραφικής και κανονιστικής ενασχόλησης με οικονομικά θέματα, όταν το 1776 εξέδωσε την *Μελέτη για τη Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών*². Στο βιβλίο αυτό ο Smith θεώρησε ότι η Οικονομία (το θεωρητικό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας) χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία:

α) Έχει ως φορείς της τους μεταξύ τους ανεξάρτητους κατόχους εμπορευμάτων, δηλαδή είναι *οικονομία των ανεξάρτητων εμπορευματοκατόχων και της γενικευμένης ανταλλαγής εμπορευμάτων* μεταξύ αυτών. Στα εμπορεύματα συγκαταλέγεται και η «εργασία», την οποία κάθε εργάτης πωλεί στον εργοδότη του, ο οποίος είναι κάτοχος των μέσων παραγωγής (ή του «αποθέματος», όπως το ονομάζει ο Smith), που είναι απαραίτητα για την παραγωγή συγκεκριμένων κατά περίπτωση εμπορευμάτων. Συνακόλουθα η οικονομία βασίζεται στον *καταμερισμό εργασίας και στην αγορά*, αφού κάθε εμπορευματοκάτοχος α-

νταλλάσσει το συγκεκριμένο εμπόρευμα που κατέχει (και το οποίο για τον ίδιο δεν έχει κάποια χρηστική αξία, διότι αυτός το κατέχει σε ποσότητα που υπερβαίνει τις ανάγκες του), με τα εμπορεύματα των άλλων εμπορευματοκατόχων, τα οποία χρειάζεται για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του.

β) Τα εμπορεύματα είναι προϊόντα εργασίας και η αξία τους είναι ανάλογη προς την ποσότητα εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή τους, ή αντιστοιχεί στην ποσότητα «εργασίας» άλλων ανθρώπων (μισθωτών εργατών), την οποία η αξία αυτή μπορεί να αγοράσει (ή «να ελέγξει»: «to command», όπως λέει ο Smith).

Με τον τρόπο αυτό ο Smith απαντάει στο πρόβλημα «τί είναι η οικονομία», στην ειδική μορφή υπό την οποία αυτό τίθεται για την «οικονομία της αγοράς»: τί είναι οι τιμές, ή, με άλλη διατύπωση, τί καθιστά τα «αγαθά» (χρήσιμα αντικείμενα ή υπηρεσίες), που από την άποψη των φυσικών χαρακτηριστικών τους αλλά και της ιδιαίτερης χρησιμότητάς τους είναι τόσο διαφορετικά, οικονομικώς *σύμμετρα*, δηλαδή (σε οικονομικό επίπεδο) ποιοτικώς ισοδύναμα, γεγονός που επιτρέπει την ποσοτική τους αντιστοιχισμό: χ μονάδες του εμπορευματος Α ισοδυναμούν (είναι ίσης αξίας και ανταλλάσσονται) με ψ μονάδες του εμπορευματος Β. Η απάντηση που δίνει ο Adam Smith είναι πως η εργασία αποτελεί τη σχέση συμμετρίας (ποιοτικής ισοδυναμίας) των εμπορευμάτων.³

Ανταλλάσσοντας μεταξύ τους τα εμπορεύματα που καθένας παράγει με

2. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Στη συνέχεια του κειμένου θα αναφέρουμε το έργο του Smith, συνοπτικά, ως *Πλούτο των Εθνών*. Οι αναφορές σε αποσπάσματα της ελληνικής μετάφρασης του έργου (Smith 2000) θα δίδονται, κατά την επικρατούσα διεθνή σύμβαση, με δύο λατινικούς αριθμούς και έναν αραβικό, εκ των οποίων οι δύο πρώτοι (λατινικοί) αναφέρονται στον τόμο (ή το βιβλίο, κατά την ορολογία του συγγραφέα) και ο τρίτος (αραβικός) στην παράγραφο του εν λόγω κεφαλαίου. Για παράδειγμα, η ένδειξη I.viii.15 αναφέρεται στην 15η παράγραφο του 8ου κεφαλαίου του 1ου βιβλίου (τόμου) του *Πλούτου των Εθνών*.
3. «Η εργασία είναι το πραγματικό μέτρο της ανταλλάξιμης αξίας όλων των εμπορευμάτων» (Smith 2000 I.v.1) «Επομένως, η εργασία από μόνη της, δεν είναι μεταβαλλόμενη αξία, είναι απλά το τελικό και πραγματικό πρότυπο (standard) μέσω του οποίου μπορούν να εκτιμηθούν και να συγκριθούν οι αξίες όλων των εμπορευμάτων σε οποιαδήποτε εποχή και τόπο. Η εργασία είναι η πραγματική τους τιμή, το χρήμα είναι μόνο η ονομαστική τους τιμή» (Smith 2000 I.v.7). Το πρόβλημα της συμμετρίας των εμπορευμάτων, ως προϋπόθεσης για την επιστημονική προσέγγιση της εμπορευματικής οικονομίας είχε πρώτος θέσει ο Αριστοτέλης, ο οποίος σημείωνε στα *Ηθικά Νικομάχεια*: «ουτ' αλλαγῆ ἰσότητος μὴ οὐσης, ουτ' ἰσότης μὴ οὐσης συμμετρίας» [«δεν θα υπήρχε ανταλλαγή αν δεν υπήρχε ἰσότητα, ούτε ἰσότητα αν δεν υπήρχε συμμετρία»] (1133b17-18).

την εργασία του, οι εμπορευματοκράτοχοι ανταλλάσσουν στην πραγματικότητα τις εργασίες τους, δηλαδή καθένας «ελέγχει» με μια ποσότητα δικής του εργασίας, μια ίση ποσότητα εργασίας του άλλου και έτσι η αξία κάθε εμπορεύματος είναι ανάλογη της ποσότητας εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή του.⁴ Εφόσον, όμως, πρόκειται για εμπορεύματα που παράγονται από την εργασία μισθωτών εργατών για λογαριασμό ενός εργοδότη, η σχέση ανταλλαγής μεταξύ εργασιών ίσης ποσότητας πάει να ισχύει: τώρα η δαπάνη μιας ποσότητας εργασίας (η ημερήσια εργασία ενός αριθμού μισθωτών) παράγει ένα προϊόν που η αξία του μπορεί να αγοράσει (να «ελέγξει», για λογαριασμό του εργοδότη) μια μεγαλύτερη ποσότητα «εργασίας» (τη χρήση της ημερήσιας «εργασίας» περισσότερων μισθωτών) από αυτήν που το παρήγαγε.⁵

Όσο και αν ο Smith με τις παραπάνω θέσεις περιπίπτει σε αντιφάσεις κατά τον ορισμό της έννοιας της αξίας, όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο τμήμα του παρόντος άρθρου, εντούτοις εγκαινίασε με αυτές, μια νέα θεωρητική Σχολή (την Κλασική Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας), καθώς οριοθέτησε για πρώτη φορά μια *νέα θεωρητική περιοχή έρευνας* και ένα *αντιστοιχά νέο θεωρητικό αντικείμενο*. Συνολικά μπορούμε να πούμε ότι αντικείμενο της (Κλασικής) Πολιτικής Οικονομίας είναι η *ρυθμιζόμενη από*

*την εργασία αξία, η παραγωγή και διανομή αυτής της εργασιακής αξίας, σε μια κοινωνία γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής, όπου και η «εργασία» (δηλαδή η ικανότητα για εργασία) είναι εμπόρευμα.*⁶

Με βάση το θεωρητικό αυτό αντικείμενο αναπτύχθηκε, λοιπόν, η Κλασική Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας, η οποία αποτελεί τη «μήτρα» ή το σημείο αφετηρίας κάθε άλλης Σχολής Οικονομικής Σκέψης που αναπτύχθηκε έκτοτε.

Στην Κλασική Σχολή εντάσσονται μεγάλα ονόματα της οικονομικής σκέψης, όπως οι David Ricardo (1772-1823), Thomas Malthus (1766-1834), James Mill (1773-1836), Sismonde de Sismondi (1773-1842) και John Stuart Mill (1806-1873), με το έργο του οποίου η Σχολή αυτή ολοκληρώσε τον ιστορικό της κύκλο.

Η Κλασική Πολιτική Οικονομία εκκινεί από, και θεμελιώνεται σε μια *ορθολογική ατομιστική-ουσιολογική φιλοσοφική προσέγγιση*:

Αποδέχεται, ως αφετηριακό αξίωμα, ότι η εξέλιξη της κοινωνίας καθορίζεται από τις *ορθολογικές αποφάσεις* και το *συμφέρον* κάθε *μεμονωμένου ατόμου* που την απαρτίζει (*ατομιστική προσέγγιση*) και, με τις σειρά τους, αυτές οι αποφάσεις και αυτά τα συμφέροντα πηγάζουν και καθορίζονται από την *ενδοφυή ουσία ή φύση του ανθρώπου* (*ουσιολογική προσέγγιση*).

Βεβαίως, η φιλοσοφική αυτή αφετηρία δεν ήταν καινούργια. Οι περισσότερες θεωρητικές αντιλήψεις της εποχής του Adam Smith (όπως άλλωστε και της σημερινής εποχής) εκκινούσαν (και εκκινούν) από ανάλογες υποθέσεις για τη «φύση του ανθρώπου» και για την κοινωνία ως «άθροισμα» ή «συνισταμένη» των ατομικών βουλήσεων και δράσεων.

Αυτό που τη διαχωρίζει από άλλες ατομιστικές-ουσιολογικές προσεγγίσεις (όπως π.χ. την πολιτική φιλοσοφία) είναι ότι αποδίδει *ένα οικονομικό, περιεχόμενο στη «φύση του ανθρώπου»*. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Smith, η «φύση του ανθρώπου» συνίσταται στην «τάση για δόσοληψία και ανταλλαγή ενός πράγματος με ένα άλλο» (Smith 2000, I.ii.5, 28). Με τον τρόπο αυτό ο «άνθρωπος» έχει κατά κύριο λόγο οικονομική υπόσταση, είναι «*homo oeconomicus*», ανταλλάσσει με τους άλλους ανθρώπους *τα προϊόντα της εργασίας του*. Καθώς, λοιπόν, «κάθε άνθρωπος ζει ανταλλάσσοντας, άρα σε κάποιο βαθμό γίνεται έμπορος», έτσι «και η ίδια η κοινωνία αναπτύσσεται σε μια κυριολεκτικά εμπορική κοινωνία» (Smith 2000, I.iv. 1 37).

Από την «ανθρώπινη φύση» συνάγει, επομένως, ο Smith (και όλοι οι άλλοι εκπρόσωποι της Κλασικής Σχολής) μια *θεωρία κοινωνικοποίησης του ατόμου*, που αναφέρεται αφ' ενός στον *καταμερισμό εργασίας*, και αφ'

4. «Σ' εκείνη την πρόωγη και πρωτόγονη εποχή της κοινωνίας που προηγήθηκε, τόσο της συσσώρευσης αποθέματος όσο και της ιδιοποίησης της γης, φαίνεται ότι η αναλογία μεταξύ των ποσοτήτων εργασίας που ήταν απαραίτητες για την απόκτηση των διαφόρων αντικειμένων ήταν η μόνη κατάσταση που θα μπορούσε να προσφέρει ένα κανόνα για την μεταξύ τους ανταλλαγή. Αν για παράδειγμα, στα πλαίσια μιας φυλής κνηγών, το κνήγη ενός κάστορα κοστίζει γενικά διπλάσια εργασία από το κνήγη ενός ελαφιού, τότε ο κάστορας θα ανταλλάσσεται γενικά ή θα αξίζει όσο δύο ελάφια» (Smith 2000, I.vi.1).
5. «Η ποσότητα της εργασίας που απασχολείται συνήθως στην απόκτηση ή την παραγωγή ενός εμπορεύματος δεν αποτελεί τη μοναδική κατάσταση που μπορεί να ρυθμίζει την ποσότητα που αυτό μπορεί συνήθως να αγοράζει, να ελέγχει ή να ανταλλάσσει» (Smith 2000, I.vi.7).
6. Από χρονολογική άποψη, το έργο του Smith εμφανίζεται, βέβαια, δύομιση αιώνες μετά τα πρώτα οικονομικά κείμενα, της λεγόμενης μερκαντιστικής ή εμποροκρατικής περιόδου και δύο δεκαετίες μετά τη συγγραφή του *Tableau Economique* του Quesnay. Ωστόσο, τα κείμενα των μερκαντιστών συγγραφέων ήταν κατά βάση δοκίμια πρακτικού-πολιτικού περιεχομένου, που απασχολούσαν να πείσουν τις αρχές ή και την κοινή γνώμη, για τη σκοπιμότητα του να υιοθετηθούν συγκεκριμένα μέτρα ή και κατευθύνσεις οικονομικής πολιτικής και περιείχαν μόνο αποσπασματικές ή έμμεσες θεωρητικές σκέψεις και αναφορές. Περισσότερο θεωρητικές μελέτες, όπως τα οικονομικά έργα των William Petty (1623 - 1687), Dudley North (1641 - 1691), John Locke (1631 -1704), Nicholas Barbon (1640 - 1698), David Hume (1711 - 1776), James Steuart (1712 - 1780) αλλά και τα έργα των Φυσιολογικών υπό τους Francois Quesnay (1694 - 1774) και J. Turgot (1727-1781), δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ιδρυτικά κείμενα της «οικονομικής επιστήμης», αλλά πρόδρομες μελέτες που κατέστησαν δυνατή τη διαμόρφωση του νέου θεωρητικού πεδίου από τον Adam Smith. Κι αυτό, τόσο διότι τα έργα της περιόδου πριν την έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* δεν όριζαν ένα *θεωρητικό αντικείμενο* που να διακρίνεται σαφώς από εκείνο της πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας, όσο και διότι (στην περίπτωση κυρίως των Φυσιολογικών) επρόκειτο για *κανονιστικές προσεγγίσεις* που περιείχαν μιά ιδεατή κοινωνία και οικονομία, ένα «μοντέλο» που οι συγγραφείς τους ονειρεύονταν να επιβάλουν με πολιτικά μέσα (Anikin 1974, Galbraith 1987, Schumpeter 1994, Screpanti & Zamagni 1995).

ετέρου στην παραγωγή και διανομή ανταλλακτικών αξιών. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι δεν πρόκειται απλώς για μια ανθρωπολογική φιλοσοφική θεώρηση, αλλά και για μια θεωρία της κοινωνίας η οποία (όπως και το άτομο), αποκτά έναν οικονομικό κυρίως χαρακτήρα (Moss 1996, Parts IV & VI). Η παραγωγή και διανομή ανταλλακτικών αξιών παίρνει τη θέση του «πολιτικού συμβολαίου»⁷, η κοινωνία θεωρείται κατά κύριο λόγο ως «κοινωνία εργασίας», η εργασιακή θεωρία της αξίας εισάγεται δυναμικά ως ερμηνευτικό σχήμα των «οικονομικών νόμων».

Στο πλαίσιο αυτό, η οικονομική θεωρία των Κλασικών αποκτά, παρά τις ατομιστικές της *αφετηρίες*, μια αντικειμενική ροπή, η οποία εκφράζεται με αντιφάσεις στο έργο του Smith, και σε καθαρή μορφή (αποκτώντας το χαρακτήρα ενός αντικειμενικού-επαγωγικού θεωρητικού συστήματος) στο έργο του Ricardo. Οι εργαζόμενοι άνθρωποι μοιάζουν να λειτουργούν στο πλαίσιο της κοινωνίας όπως τα άτομα ενός ιδανικού αερίου. Από τη φυσική

ροπή του ατόμου προκύπτουν καθολικοί «φυσικοί» νόμοι που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά της ενότητας⁸. Χρησιμοποιώντας μια σύγχρονη ορολογία, θα λέγαμε ότι η Κλασική θεωρία είναι προσανατολισμένη εξ ίσου στη Μικροοικονομική (τη μελέτη της συμπεριφοράς του επιχειρηματία, του εργαζόμενου, των αγορών, και γενικά των «μονάδων» από τις οποίες αποτελείται η οικονομία) και στη Μακροοικονομική ανάλυση (τη μελέτη των συνολικών οικονομικών μεγεθών και σχέσεων - π.χ. της συνολικά παραγόμενης αξίας, των κοινωνικών τάξεων -όπως και των παραμέτρων που καθορίζουν την εξέλιξή τους).

Ο Smith και οι περισσότεροι εκπρόσωποι της Κλασικής Σχολής θεωρούν, στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, τις *οικονομικές διαδικασίες ως την κινητήρια δύναμη της όλης κοινωνικής εξέλιξης* και υποστηρίζουν συνακόλουθα ότι η οικονομική βαθμίδα της κοινωνίας διέπεται από αυτοφυνείς λειτουργίες, οι οποίες υπερβαίνουν την ρυθμιστική εξουσία της δημοσίας αρχής:

Ονομάζουν «φυσικό», όχι απλώς ό,τι διέπεται από ρυθμίσεις ηθικά και πολιτικά «ορθές» (τις ρυθμίσεις που αντιστοιχούν στον πολιτικό και οικονομικό φιλελευθερισμό), αλλά, δίνοντας ένα νέο περιεχόμενο στον ίδιο όρο, αποκαλούν «φυσικό» ότι εκφράζει τις ενδοφυνείς κανονικότητες, ή τους «νόμους» των οικονομικών διαδικασιών⁹.

3. Θεωρητικές αντιφάσεις στο έργο του Adam Smith: Δύο εκδοχές της θεωρίας της αξίας.

Είδαμε στο προηγούμενο τμήμα του παρόντος άρθρου ότι ο Smith αντιλαμβάνεται την αξία σε αναφορά άλλοτε με τη «δεκτώμενη» εργασία για την παραγωγή ενός εμπορεύματος και άλλοτε με την «αγοραζόμενη» (τη δυνάμενη να «αγοραστεί») μισθωτή «εργασία» από τον κάτοχο της.

Στην *πρώτη εκδοχή*, η αξία (η «φυσική τιμή», όπως την αποκαλεί ο Smith) ενός εμπορεύματος, καθορίζεται από το χρόνο εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή του, συμπεριλαμβανομένου και του χρόνου παραγωγής των πρώτων υλών, εργαλεί-

7. Οι πολιτικοί φιλόσοφοι θεωρούσαν τη συγκρότηση της κοινωνίας ως το αποτέλεσμα ενός συμβολαίου, η αναγκαιότητα και ο χαρακτήρας του οποίου προέκυπτε ακριβώς από τη «φύση του ανθρώπου». Στην περίπτωση όμως αυτή ως «φύση του ανθρώπου» εθεωρείτο η τάση για απόλυτη ατομική ελευθερία: «Το φυσικό δικαίωμα, που οι συγγραφείς κοινώς αποκαλούν *jus naturale*, είναι η ελευθερία που διαθέτει κάθε άνθρωπος να χρησιμοποιήσει την ισχύ του κατά βούληση (...) Η ανθρώπινη κατάσταση (...) είναι κατάσταση πολέμου όλων εναντίον όλων, στο πλαίσιο της οποίας ο καθένας υπακούει στο δικό του Λόγο (...) Η αμοιβαία μεταβίβαση δικαιώματος είναι το λεγόμενο συμβόλαιο (...) Υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος συγκρότησης κοινής εξουσίας, ικανής να προστατεύει τους ανθρώπους από τις έξωθεν εισβολές και τις μεταξύ τους αδικοπραγίες (...) Ο τρόπος είναι ο εξής: όλοι εκχωρούν ολόκληρη τη δύναμη και την ισχύ τους σ' έναν άνθρωπο ή σε μια συνέλευση ανθρώπων (...) Τούτο είναι μια κοινή εξουσία, ικανή να τους εμπνέει δέος και να κατευθύνει τις πράξεις τους προς το κοινό όφελος» (Χομπς 1989, 199-202 & 240-241). Για τις θεωρίες αυτές και την κριτική τους βλ. Δημούλη (1995).

8. Χαρακτηριστικά ο Smith σημειώνει: «Επομένως, καθώς κάθε άτομο προσπαθεί, όσο του είναι δυνατόν, να χρησιμοποιήσει το κεφάλαιό του για τη στήριξη της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας, και να κατευθύνει αυτή την οικονομική δραστηριότητα έτσι ώστε η παραγωγή της να έχει τη μέγιστη δυνατή αξία, κάθε άτομο εργάζεται κατ' ανάγκη για να καταστήσει το ετήσιο εισόδημα της κοινωνίας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο. Μάλιστα, γενικά, ούτε προτίθεται να προωθήσει το δημόσιο συμφέρον, ούτε γνωρίζει σε ποιο βαθμό το προωθεί. Προτιμώντας να στηρίξει την εγχώρια και όχι την ξένη οικονομική δραστηριότητα, στοχεύει μόνο στη δική του ασφάλεια. Και κατευθύνοντας αυτή την οικονομική δραστηριότητα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μεγιστοποιείται η αξία της παραγωγής της, στοχεύει μόνο στο δικό του κέρδος, και για το σκοπό αυτό, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται από ένα αόρατο χέρι στο να προωθεί ένα στόχο που δεν αποτελεί μέρος των προθέσεών του. Ούτε είναι πάντα κακό για την κοινωνία το ότι αυτό δεν αποτελεί μέρος των προθέσεων του. Ακολουθώντας το δικό του συμφέρον, προωθεί συχνά αυτό της κοινωνίας αποτελεσματικότερα απ' ό,τι αν πραγματικά προσπαθεί να το προωθήσει» (Smith 2000, IV.ii.9).

9. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη κριτική που απευθύνει ο Adam Smith στον Fr. Quesnay: «Ο κ. Quesnay φαίνεται ότι έχει φανταστεί ότι [το πολιτικό σώμα] θα ευδοκμαίει και θα ευημερεί μόνο κάτω από ένα ορισμένο καθεστώς, το ακριβές καθεστώς της τέλει ελευθερίας και της τέλει δικαιοσύνης. Δεν φαίνεται να κατανοεί ότι στο πολιτικό σώμα η φυσική προσπάθεια που καταβάλλει ο κάθε άνθρωπος για τη βελτίωση της θέσης του είναι μία αρχή διατήρησης, ικανή να αποτρέπει και να διορθώνει, από πολλές απόψεις, τα άσχημα αποτελέσματα μιας πολιτικής οικονομίας σε κάποιο βαθμό μερικής αλλά και καταπιεστικής. Μια τέτοια πολιτική οικονομία, παρ' όλο ότι αναμφισβήτητα λίγο ως πολύ επιβραδύνει, δεν είναι πάντα σε θέση να σταματήσει συνολικά τη φυσική πρόοδο μιας χώρας προς τον πλούτο και την ευημερία και ακόμη περισσότερο να προκαλέσει την υποχώρησή της. Εάν ένα έθνος δεν μπορούσε να ευημερήσει παρά μόνο αφού θα είχε εξασφαλίσει την τέλεια ελευθερία και την τέλεια δικαιοσύνη, τότε κανένα έθνος στον κόσμο δεν θα είχε ποτέ ευημερήσει» (Smith 2000, IV.ix.28).

ων και λοιπών στοιχείων του υλικού κεφαλαίου που αναλώθηκαν κατά την εξεταζόμενη διαδικασία παραγωγής.¹⁰ Σύμφωνα με αυτή τη γραμμή σκέψης, ο εργάτης παράγει ολόκληρη τη νέα αξία που προστίθεται στην ήδη υπάρχουσα αξία των στοιχείων του υλικού κεφαλαίου που αναλώνονται (φθείρονται) κατά την παραγωγή. Εντούτοις, ο εργάτης δεν αμείβεται με το σύνολο της αξίας που παράγει, αλλά με ένα μόνο τμήμα της, το μισθό της εργασίας. Ο ιδιοκτήτης του «αποθέματος», των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιήσει ο εργάτης, δηλαδή ο επιχειρηματίας-καπιταλιστής, καρπώνεται (ή με άλλη διατύπωση «παρακρατεί»), ένα μέρος αυτής της αξίας, λόγω ακριβώς της ιδιοκτησίας που κατέχει στα μέσα παραγωγής, χωρίς τη χρήση των οποίων θα ήταν αδύνατη η παραγωγή. Το μέρος αυτό της παραχθείσας από τον εργάτη αξίας, το οποίο «παρακρατεί» ο καπιταλιστής, αποτελεί την ιδιαίτερη κατηγορία εισοδήματός του, το κέρδος.¹¹ Αντίστοιχα, ένα τμήμα της αξίας του εμπορεύματος «παρακρατεί» ως (γαιο)πρόσοδο και ο γαιοκτήμονας, στην έγγεια ιδιοκτησία του οποίου λειτουργεί η επιχείρηση του καπιταλιστή και παράγεται η αξία από

τον εργάτη.¹² Η γαιοπρόσοδος είναι μια μορφή εισοδήματος που εμφανίζεται κυρίως στις γεωργικές ή εξορυκτικές διαδικασίες παραγωγής, καθώς, στις περιπτώσεις αυτές, όχι μόνο εμφανίζεται συχνά ένας ιδιοκτήτης του εδάφους που είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον επιχειρηματία-καπιταλιστή, αλλά και επίσης το προϊόν που παράγεται ανά εργάτο-ώρα (δηλαδή η παραγωγικότητα της εργασίας), εξαρτάται από τη γονιμότητα του εδάφους (ή την «πλουσιότητα» του κοιτάσματος) κάθε συγκεκριμένης γεωργικής (ή εξορυκτικής) επιχείρησης.

Μισθός, κέρδος και γαιοπρόσοδος αποτελούν επομένως τις τρεις διακριτές κατηγορίες εισοδημάτων στις οποίες διανέμεται η παραγόμενη από τον εργάτη αξία. Με άλλη διατύπωση, η αξία αποτελεί το *ενοσιολογικά πρωτεύον μέγεθος*, από την οποία απορρέουν τα *εισοδήματα*, που αποτελούν τα *ενοσιολογικά δευτερεύοντα-παραγόμενα μεγέθη*. Ανάλογα με την κατηγορία εισοδήματος που αποκομίζουν (δηλαδή τελικά, ανάλογα με τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία), τα μέλη της κοινωνίας κατανέμονται σε τρεις κοινωνικές τάξεις: τους εργάτες (που απολαμβάνουν ως εισόδημα το

μισθό), τους καπιταλιστές (που αποκομίζουν κέρδος) και τους γαιοκτήμονες (που το εισόδημά τους είναι η γαιοπρόσοδος).¹³

Στη δεύτερη εκδοχή ο Smith θεωρεί ότι η αξία ενός εμπορεύματος εκφράζει την ικανότητά του να «αγοράσει» ή να «ελέγξει» μισθωτή εργασία, και καταλήγει στο συμπέρασμα, όπως είπαμε, ότι παύει να ισχύει η αρχή της ανταλλαγής ίσων ποσοτήτων εργασίας. Για να προσδιορίσει τώρα την αξία ενός εμπορεύματος, θεωρεί τα *εισοδήματα ως τα ενοσιολογικά πρωτεύοντα μεγέθη*, από τα οποία προκύπτει *αθροιστικά* η αξία, ως, επομένως, το *ενοσιολογικά παραγόμενο-δευτερεύον μέγεθος*. Η αξία θεωρείται δηλαδή τώρα ότι προκύπτει ως άθροισμα των «φυσικών» εισοδημάτων (δηλαδή των εισοδημάτων που το καθένα απορρέει από συγκεκριμένες ενδοφρείς κανονικότητες, ή νόμους): ως άθροισμα του φυσικού μισθού, του φυσικού κέρδους, της φυσικής προσόδου.¹⁴ Η προσέγγιση αυτή ανοίγει το δρόμο για την έννοια των «συντελεστών παραγωγής», την οποία εισήγαγε ο J.-B. Say (1767-1832) και ακολούθησαν και άλλοι οικονομολόγοι της κλασικής εποχής της Πολιτικής Οικονομίας και η

10. Η τιμή του εμπορεύματος μπορεί, βεβαίως, να αποκλίνει από τη «φυσική» αυτή τιμή του, ως συνέπεια των μεταβολών της προσφοράς και της ζήτησης. Πάντοτε όμως διακαμψύεται γύρω από αυτό το «κέντρο βάρους», που είναι η «φυσική τιμή» (η αξία). Βλ. επ' αυτού Smith I.vii.7 επ.: «Η φυσική τιμή, επομένως, είναι κάτι σαν την κεντρική τιμή, προς την οποία έλκονται συνεχώς οι τιμές όλων των εμπορευμάτων. (...) Όποια όμως και αν είναι τα εμπόδια που δυσχεραίνουν τη σταθεροποίησή τους σ' αυτό το κέντρο ηρεμίας και συνέχειας, δεν παύουν να τείνουν συνεχώς προς αυτό» (Smith I.vii.15).

11. «Η αξία, επομένως, που προσθέτουν οι εργάτες στα υλικά αναλύεται στην περίπτωση αυτή σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο πληρώνει τους μισθούς τους και το δεύτερο τα κέρδη του εργοδότη τους για το συνολικό απόθεμα των υλικών και των μισθών που προκατέβαλε. Αν αυτός δεν προσδοκούσε από την πώληση του προϊόντος τους κάτι περισσότερο από αυτό που απαιτείτο για την ανακατάσταση του αποθέματός του, δεν θα είχε κανένα συμφέρον να τους απασχολήσει. Και αν τα κέρδη του δεν ευρίσκονταν σε κάποια αναλογία με το μέγεθος του αποθέματός του, δεν θα είχε κανένα ιδιαίτερο συμφέρον να απασχολήσει ένα μεγάλο και όχι ένα μικρό απόθεμα» (Smith 2000, I.vi.5).

12. «Από τη στιγμή που η γη καθίσταται ατομική ιδιοκτησία, ο γαιοκτήμονας απαιτεί ένα μερίδιο σχεδόν από όλο το προϊόν το οποίο ο εργάτης μπορεί να παράγει είτε μέσω της καλλιέργειάς της, είτε μέσω της συλλογής των καρπών της. Η πρόσοδος του αποτελεί την πρώτη παρακράτηση από το προϊόν της εργασίας που απασχολήθηκε στη γη (...) Το κέρδος αποτελεί μια δεύτερη παρακράτηση από το προϊόν του εργάτη που απασχολήθηκε στη γη» (Smith 2000, I.viii.6&7).

13. «Η τιμή όλων των εμπορευμάτων που συνθέτουν το ετήσιο προϊόν της εργασίας κάθε χώρας, αν τα θεωρήσουμε ως ένα σύνολο, θα πρέπει να αναλύεται στα ίδια τρία μέρη και να επιμερίζεται στους διάφορους κατοίκους της χώρας είτε ως μισθός της εργασίας τους, είτε ως κέρδη του αποθέματός τους, είτε ως πρόσοδος της γης τους. (...) Μισθοί, κέρδη και πρόσοδος αποτελούν τις τρεις πρωτογενείς πηγές όλων των εισοδημάτων, όπως και κάθε ανταλλάξιμη αξία. Όλα τα άλλα εισοδήματα, σε τελική ανάλυση, προκύπτουν από κάποια απ' αυτές τις τρεις πηγές» (Smith 2000, I.vi.17).

14. «Σε κάθε κοινωνία ή τόπο υπάρχει ένα κανονικό ή μέσο επίπεδο τόσο για το μισθό όσο και για το κέρδος για κάθε διαφορετική απασχόληση εργασίας και αποθέματος. Το επίπεδο αυτό ρυθμίζεται φυσικά (...), εν μέρει από τις γενικές συνθήκες της κοινωνίας, τα πλούτη ή τη φτώχεια της, την πρόοδο, τη στασιμότητα ή την παρακμή της, και εν μέρει από την ιδιαίτερη φύση της κάθε απασχόλησης (...) Όταν η τιμή ενός εμπορεύματος δεν είναι ούτε μεγαλύτερη ούτε μικρότερη από αυτό που είναι αρκετό για να πληρωθεί η γαιοπρόσοδος, οι μισθοί της εργασίας και τα κέρδη του αποθέματος που απασχολήθηκε στην καλλιέργεια, την επεξεργασία και την μεταφορά του στην αγορά, σύμφωνα με τα φυσικά τους επίπεδα, τότε το εμπόρευμα αυτό πωλείται σε μια τιμή που μπορούμε να την ονομάσουμε «φυσική» (Smith 2000, I.vii.1&4).

οποία αποτελεί *συστατική θεωρητική θέση της σύγχρονης Νεοκλασικής Θεωρίας*, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, την αξία παράγουν αθροιστικά τρεις «συντελεστές παραγωγής»: κεφάλαιο, εργασία και έδαφος ή φυσικοί πόροι. Επιπλέον, κάθε ένας από αυτούς, παράγει το τμήμα εκείνο του καθαρού προϊόντος το οποίο εισπράττει ως εισόδημα ο κάτοχος του εν λόγω «συντελεστή».

Στη δεύτερη αυτή εκδοχή πρέπει να προσδιοριστούν οι «νόμοι» που καθορίζουν το ύψος καθεμιάς από τις τρεις συνιστώσες της αξίας. Εδώ ο Smith δεν μπορεί να δώσει μια λογικά συνεκτική απάντηση. Διότι ενώ ο ονομαστικός μισθός εργασίας (δηλαδή ο μισθός σε αξίες ή τιμές, ο χρηματικός μισθός) προσδιορίζεται από τον πραγματικό μισθό, δηλαδή από το «καλάθι» εκείνων των εμπορευμάτων που είναι αναγκαία για την επιβίωση του εργάτη και της οικογενείας του¹⁵, δεν υπάρχει καμμία ενδογενής κανονικότητα που να ρυθμίζει το «φυσικό» *απόλυτο ύψος του κέρδους ή της προσόδου* (μπορούν να αναφερθούν μόνο οι παράγοντες που συντελούν στην αύξηση ή τη μείωση του κέρδους ή της προσόδου).

Το σημαντικότερο, έτσι, με αυτή την εκδοχή της θεωρίας της αξίας είναι ότι διολισθαίνει σε μια προ-κλασική προσέγγιση και συγκεκριμένα, στην προσέγγιση των *κοστών παραγωγής*¹⁶, σύμφωνα με την οποία το ζητούμενο (το τι είναι οι αξίες ή οι τιμές των εμπορευμάτων) ορίζεται δια του ζητουμένου (των αξιών ή των τιμών των εμπορευμάτων): Η *αξία* οποιουδήποτε εμπορεύματος (π.χ. ενός τόνου σιτηρών) *ορίζεται ως η αξία του μισθού των εργαζομένων, δηλαδή τελικά των αναγκαίων μέσων διαβίωσης του*



εργάτη (των σιτηρών που καταναλώνει για τη διατροφή του, των ειδών ένδυσης, στέγασης κλπ.) *συν η αξία του «αποθέματος», δηλαδή των μέσων παραγωγής (πρώτων υλών, εργαλείων κ.λπ.) που εφάρθρησαν κατά την παραγωγή, προσ αυξημένη κατά ένα ποσοστό, το οποίο υπό κανονικές συνθήκες τείνει προς το μέσο ποσοστό κέρδους της οικονομίας.* Επειδή όλα τα κόστη παραγωγής (οι πρώτες ύλες, τα εργαλεία, τα μέσα διαβίωσης του εργάτη από τα οποία αποτελείται ο μισθός του, κ.λπ.) είναι επίσης παραγόμενα εμπορεύματα, που, κατά την προσέγγιση αυτή, η τιμή τους καθορίζεται και πάλι από τα κόστη παραγωγής τους, κ.ο.κ., η όλη ανάλυση καταλήγει σε ένα κυκλικό ταυτολογικό σχήμα, όπου το ζητούμενο (η τιμή ή η αξία) ορίζεται τελικά δια του εαυτού του.

Αν υποθέσουμε για απλούστευση ότι η οικονομία αποτελείται από δύο τομείς, εκ των οποίων ο πρώτος παράγει χάλυβα (μέσα παραγωγής) και ο δεύτερος σιτηρά (μέσα κατανάλωσης), τότε είναι προφανές ότι τα κόστη παραγωγής των σιτηρών είναι χάλυβας (χαλύβδινα εργαλεία για το

όργωμα και το θερισμό), σιτηρά (για τη σπορά) και μισθοί (που όμως ανάγονται και πάλι σε μια ποσότητα σιτηρών, αφού αυτά αποτελούν στο υπόδειγμά μας τα μοναδικά μέσα κατανάλωσης των εργατών), και τα κόστη παραγωγής του χάλυβα είναι χάλυβας (μέσα παραγωγής) και σιτηρά (μέσα κατανάλωσης των εργατών του κλάδου παραγωγής χάλυβα). Το σχήμα αυτό μας λέει απλώς ότι η αξία του ενός εμπορεύματος υπεισέρχεται ως κόστος στην ακαθάριστη αξία άλλων εμπορευμάτων ή και στη δική του (κάτι που δεν αποτελεί θεωρητική-επιστημονική γνώση, αλλά το αποτέλεσμα απλής εμπειρικής παρατήρησης, αφού όλοι γνωρίζουν ότι π.χ. απαιτούνται εργαλεία αλλά και μια ποσότητα σπόρου σιτηρών συγκεκριμένης αξίας για την παραγωγή μιας μεγαλύτερης ποσότητας σιτηρών, κ.ο.κ.). Η προσέγγιση των κοστών παραγωγής δεν αποτελεί λοιπόν μια επιστημονική αλλά μια «κοινή» (επιστημονικά χυδαία) θεωρία. Την «κοινή» αυτή θεωρία τυποποίησε μαθηματικά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ο Pierro Sraffa, σε μια

15. Ο πραγματικός μισθός δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι χαμηλότερος από τα απολύτως αναγκαία μέσα συντήρησης της εργατικής οικογενείας διότι αυτό θα οδηγούσε στον αφανισμό της τάξης των εργατών (Smith 2000, I.viii.15). Θα μπορούσε να είναι υψηλότερος από αυτό το όριο (και ο Smith 2000, I.viii.16 εκ., επιχειρηματολογεί ότι πράγματι αυτό συμβαίνει συχνά), όμως η τάση των εργατών να πολλαπλασιάζονται ταχύτερα όταν αυξάνει το πραγματικό εισόδημά τους, όπως πίστευε ο Smith, δεν επιτρέπει μεγάλες αυξήσεις του πραγματικού μισθού πέραν του ορίου αυτού (Smith 2000, I.viii.39).

16. Η προσέγγιση αυτή διατυπώθηκε με σαφήνεια από τον James Stewart (1712-1780), οποίος διέκρινε δύο συνιστώσες στην τιμή του εμπορεύματος: «την πραγματική τιμή του εμπορεύματος και το κέρδος» (παρατίθεται σε Rubin 1994, 91). Ως «πραγματική τιμή του εμπορεύματος» ο Stewart εννοεί το σύνολο των κοστών παραγωγής του, όπως δαπάνες για πρώτες ύλες, εργαλεία που αναλώθηκαν κατά την παραγωγή, μισθούς κ.λπ. Η αγοραζόμενη «εργασία» (μισθοί) ανάγεται στην αξία των αντίστοιχων πραγματικών μισθών, δηλαδή στην αξία του καλαθιού εμπορευμάτων, που αποτελεί τα αναγκαία μέσα διαβίωσης του εργάτη. Η αξία (ενός εμπορεύματος) ορίζεται έτσι κυκλικά δια της αξίας (άλλων εμπορευμάτων), όπως σε κάθε αντίστοιχη επιστημονικά «κοινή» προσέγγιση.

προσέγγιση που ονομάστηκε «Νεοοικονομική»¹⁷.

4. Οι νεώτερες Σχολές Οικονομικής Θεωρίας: Διαμόρφωση νέων θεωρητικών αντικειμένων και συστημάτων εννοιών.

4.1 Η ρικαρδιανή θεωρία της αξίας και η αποσύνθεση της Κλασικής Σχολής.

Όλες οι σύγχρονες Σχολές Οικονομικής σκέψης (η Νεοκλασική, η Κεϋνσιανή, η Μαρξιστική), έχουν ως σημείο αφετηρίας (θετικής περαιτέρω ανάπτυξης ή/και αρνητικής οριοθέτησης και διαφοροποίησης) την Κλασική Πολιτική Οικονομία και ειδικότερα, το έργο του Adam Smith.

Ο David Ricardo ανέπτυξε την πρώτη εκδοχή της αξιακής θεωρίας του Smith. Με απόλυτα αυστηρό τρόπο θεώρησε την αξία ως έκφραση της ποσότητας «δαπανώμενης» εργασίας κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων και απέρριψε την εκδοχή της αξιακής θεωρίας που συνδέεται με την έννοια της «αγοραζόμενης» εργασίας (και η ο-

ποία προσλαμβάνει, τελικά, την αξία ως μέγεθος παράγωγο των εισοδημάτων των τριών κοινωνικών τάξεων)¹⁸. Στο σύστημα του Ricardo, αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας είναι η παραγωγή και διανομή της εργασιακής αξίας στην οικονομία της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής. Για να χρησιμοποιήσουμε μια διατύπωση του ίδιου του Ricardo, η Πολιτική Οικονομία μελετά αποκλειστικά εκείνα τα «εμπορεύματα, την ανταλλακτική τους αξία και για τους νόμους που καθορίζουν τις σχετικές τιμές (...) των οποίων η ποσότητα μπορεί να αυξηθεί με τον ανθρώπινο μόχθο και κατά την παραγωγή των οποίων ο ανταγωνισμός λειτουργεί χωρίς περιορισμό» (Ρικάρντο, σε Ρικάρντο/Μαρξ 1989, 111). Η παραγόμενη από τους εργάτες αξία διανέμεται στις τρεις βασικές τάξεις της κοινωνίας (τους εργάτες, τους καπιταλιστές και τους γαιοκτήμονες)¹⁹. Έτσι, «ο προσδιορισμός των νόμων που καθορίζουν αυτή τη διανομή είναι το κύριο πρόβλημα της Πολιτικής Οικονομίας» (Ρικάρντο, 1992, 1).

Το έργο του Ricardo έγινε αντικείμενο σφοδρής διαμάχης, ήδη μεταξύ των Κλασικών Οικονομολόγων, τόσο για πολιτικούς όσο και για θεωρητικούς λόγους.

Στους πολιτικούς λόγους πρωτεύοντα ρόλο έπαιξαν οι θέσεις εκείνες της ρικαρδιανής αξιακής θεωρίας, που αντικειμενικά εμπλέκονται στους ανταγωνισμούς εργοδοτών και εργαζομένων, όπως το πόρισμα ότι τα κέρδη αποτελούν «αφαίρεση» από το προϊόν που παράγεται ο εργάτης (επομένως αποτελούν έκφραση μιας οικονομικής εκμετάλλευσης). Επίσης η θέση ότι το ύψος των κερδών αποτελεί αντικείμενο κοινωνικού ανταγωνισμού, καθώς βρίσκονται σε αντίστροφη σχέση με το ύψος των μισθών: Σύμφωνα με τα λόγια του Ricardo, και αν αγνοήσουμε τη γαιοπρόσοδο (και τη φθορά των μέσων παραγωγής), «η συνολική αξία των αγαθών διαιρείται εις δύο μόνον μέρη: το εν αποτελείται εκ των κερδών του κεφαλαίου, το δε έτερον εκ των ημερομισθίων». Συνεπώς (με δεδομένη την αξία των εμπορευμάτων - που κα-

17. Σε μια αλά Sraffa μαθηματοποίηση, το απλό υπόδειγμά μας θα περιγραφόταν από τις δύο γραμμικές εξισώσεις που ακολουθούν:

$$P_1 = [x_{11} * P_1](1+r) + L_1 * w \quad (1)$$

$$P_2 = [x_{21} * P_1 + x_{22} * P_2](1+r) + L_2 * w \quad (2),$$

όπου P_1 είναι η τιμή μιας μονάδας χάλυβα, x_{11} είναι η ποσότητα χάλυβα (εργαλείων κ.λπ.) που χρησιμοποιεί ο τομέας (1) για την παραγωγή μιας μονάδας χάλυβα, w το ονομαστικό ωρομίσθιο των εργατών, r το μέσο (και ενιαίο) ποσοστό κέρδους της οικονομίας και L_1 η ποσότητα της εργασίας (αριθμός εργατο-ωρών) που απαιτήθηκε για την παραγωγή μιας μονάδας χάλυβα. Αντίστοιχα P_2 είναι η τιμή μιας μονάδας σιτηρών, x_{21} η ποσότητα σιτηρών που χρησιμοποιήθηκε ως σπόρος και x_{22} η ποσότητα χάλυβα που αναλώθηκε για την παραγωγή μιας μονάδας σιτηρών. L_2 είναι η ποσότητα εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή μιας μονάδας σιτηρών. Στο σύστημα των δύο εξισώσεων υπάρχουν 4 άγνωστοι (P_1, P_2, r, w). Θεωρώντας όμως γνωστό το πραγματικό ωρομίσθιο (την ποσότητα, w_0 , μέσων κατανάλωσης -σιτηρών- που το απαρτίζει), προκύπτει η εξίσωση: $w = w_0 * P_2$ (3), οπότε οι άγνωστοι περιορίζονται σε τρεις. Για την επίλυση του συστήματος επιλέγεται μία «τυποποίηση των τιμών», που σημαίνει ότι είτε η P_1 είτε η P_2 τίθεται αξιωματικά ίση με τη μονάδα (έστω $P_1 = 1$) (4), δηλαδή οι τιμές όλων (εδώ, και των 2) των εμπορευμάτων δίνονται σε μονάδες του εμπορεύματος 1. Ανάλογα ισχύουν αν αντί για 2 έχουμε n τομείς παραγωγής. Θα προκύψουν τότε $n+2$ εξισώσεις, και θα απαιτηθεί να δοθεί εξωγενώς το ωρομίσθιο (ή το ποσοστό κέρδους, στην περίπτωση που ζητούμενο είναι το ωρομίσθιο) και να γίνει η «τυποποίηση των τιμών». Ο Sraffa πίστευε ότι η «τυποποίηση των τιμών» είναι ουδέτερη, δηλαδή ότι προκύπτουν πάντοτε οι ίδιες «σχετικές τιμές» και το ίδιο μέσο ποσοστό κέρδους, ανεξαρτήτως του ποια τιμή τίθεται ίση με τη μονάδα. Αυτό εντούτοις δεν ισχύει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. (Βλ. αναλυτικά Σταμάτης 1991). «Κοινή» (επιστημονικά χυδαία) θεωρία αποτελεί επίσης και η προσέγγιση εκείνη που θεωρεί, χωρίς την παραμικρή αναφορά σε κάποιο ενδοφνές περιεχόμενο, ότι οι τιμές προκύπτουν «από την προσφορά και τη ζήτηση». Δεν θέτει καν το ερώτημα «τί είναι οι τιμές», ούτε, π.χ., γιατί όταν προσφορά και ζήτηση ισορροπούν σε όλες τις αγορές, μια ουραία χρυσού είναι «πολύ ακριβότερη» από μια ουραία σιδήρου.

18. «Η αξία του εμπορεύματος ή η ποσότητα οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος, με το οποίο θα ανταλλαγεί αυτό το εμπόρευμα, εξαρτάται από τη σχετική ποσότητα της εργασίας η οποία είναι αναγκαία για την παραγωγή του και όχι από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αιμιβή, η οποία καταβάλλεται για αυτήν την εργασία» (Ρικάρντο, σε Ρικάρντο/Μαρξ 1989, 99).

19. «Η παραγωγή του εδάφους (...) κατανέμεται μεταξύ τριών κοινωνικών τάξεων, ήτοι των γαιοκτημόνων, των κεφαλαιούχων ή των κατόχων των περιουσιακών στοιχείων ή κεφαλαίων των αναγκαστών προς καλλιέργειαν αυτού, και των εργατών δια της φιλοπονίας των οποίων καλλιεργείται τούτο. Κατά τα ποικίλα στάδια της κοινωνικής εξέλιξως και εις εκάστην των τάξεων τούτων εκ της συνολικής παραγωγής του εδάφους προερχόμενα αναλογία υπό το όνομα έγγειος πρόσοδος, κέρδος και ημερομισθιον είναι ουσιωδώς διάφορο» (Ρικάρντο, 1992, σ. 1).

θορίζεται από την απαιτούμενη δαπάνη εργασίας για την παραγωγή τους), «τα κέρδη θα ήταν υψηλά ή χαμηλά αναλόγως των χαμηλών ή υψηλών ημερομισθίων» (Ricardo 1992, 89)²⁰.

Στους θεωρητικούς λόγους καθοριστικό ρόλο έπαιξε η αδυναμία του Ricardo να συμβιβάσει τη θεωρία της αξίας με τη θέση ότι το ποσοστό κέρδους της οικονομίας, άρα και κάθε επιχείρησης, τείνει προς μια ενιαία μέση τιμή, μέσα από τον ανταγωνισμό και τη διαρκή μετακίνηση κεφαλαίων από τους κλάδους χαμηλού στους κλάδους υψηλού ποσοστού κέρδους.

Το κέρδος μιας επιχείρησης είναι η διαφορά ανάμεσα στα έσοδά της από την πώληση του προϊόντος που παρήχθη σε αυτήν και στα κόστη της σε μισθούς των εργαζομένων και σε μέσα παραγωγής, που αναλώθηκαν στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου παραγωγής. Το ποσοστό κέρδους είναι ο λόγος των κερδών που αποκομίζει μια επιχείρηση στη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής (π.χ. ενός έτους) προς το συνολικό κεφάλαιο που προκαταβλήθηκε για να καταστεί δυνατή η παραγωγή αυτή.

Ας υποθέσουμε ότι δύο επιχειρήσεις χρησιμοποιούν για την ετήσια παραγωγή τους την ίδια ποσότητα εργασίας (v ώρες απλής εργασίας η κάθε μία) και αμείβουν τους εργαζόμενους με συνολικούς μισθούς, μ , ίσης αξίας σε κάθε μία, αλλά ότι στη δεύτερη επιχείρηση η παραγωγή αυτή επιτυγχάνεται με την προκαταβολή διπλάσιου υλικού κεφαλαίου ($2K$) σε σχέση με την πρώτη. Το κόστος παραγωγής είναι για κάθε επιχείρηση οι προκαταβαλλόμενοι μισθοί (μ) και το τίμημα του προκαταβαλλόμενου υλικού κεφαλαίου που αναλώνεται στη διάρκεια μιας περιόδου παραγωγής (έστω το 10% του συνολικού). Σύμφωνα με τη ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, το ετήσιο προϊόν και των δύο επιχειρήσεων (άρα και τα έσοδά τους) θα πρέπει να είναι ίσης αξίας (v , που αντιστοιχεί στην αξία που παρήχθη από v ώρες α-

πλής εργασίας). Εφ' όσον αυτό ισχύει, τότε οι δύο επιχειρήσεις δεν θα έχουν το ίδιο ποσοστό κέρδους (r).

Για την πρώτη θα είναι:

$$r_1 = \frac{v - \mu - 0,1K}{K + \mu}$$

ενώ για τη δεύτερη:

$$r_2 = \frac{v - \mu - 0,2K}{2K + \mu}$$

Είναι φανερό ότι ισχύει $r_1 > r_2$. Για να ικανοποιηθεί η συνθήκη του ενιαίου ποσοστού κέρδους ($r_1 = r_2 = r$), θα πρέπει η αξία του προϊόντος που παρήγαγε η δεύτερη επιχείρηση να ήταν μεγαλύτερη από αυτήν που παρήγαγε η πρώτη ($v_2 > v_1 = v$), κάτι που όμως θα παραβίαζε τη ρικαρδιανή θεωρία της αξίας. (Βλ. Αναλυτικά Rubin 1994, 333-344, 390-397).

[Θα κάνουμε στο σημείο αυτό μια παρέκβαση. Ορίσαμε το v αμφίσημα, για να υποδείξουμε, στη βάση της προηγηθείσας ανάλυσης, και μια κρίσιμη εννοιολογική ασάφεια που χαρακτηρίζει την κλασική θεωρητική οπτική. Η ασάφεια αυτή αφορά ακριβώς στον δυσπρόστατο ορισμό του προϊόντος: άλλοτε ως νέα αξία ή καθαρό προϊόν = μισθοί + κέρδη (από τα οποία αφαιρείται και η πρόσδοδος που λαμβάνει ο γαιοκτήμονας ιδιοκτήτης της γης από τον αγρότη-επιχειρηματία) και άλλοτε ως ακαθάριστο προϊόν = φθαρέντα μέσα παραγωγής + μισθοί + κέρδη. Ο δυσπρόστατος αυτός ορισμός προέρχεται με τη σειρά του από τη σύγχυση ιστορικού παρελθόντος - παρόντος ή/και κίνησης του κοινωνικού κεφαλαίου και ατομικού κεφαλαίου. Ας γίνουμε όμως πιο συγκεκριμένοι. Γράφει ο Σμιθ²¹: «Από την τιμή των σιτηρών, για παράδειγμα, ένα μέρος πληρώνει την πρόσδοδο του γαιοκτήμονα, ένα άλλο μέρος πληρώνει το μισθό (...) και ένα τρίτο μέρος πληρώνει το κέρδος του επιχειρηματία [farmer]. Τα τρία αυτά μέρη εμφανίζονται να συνθέτουν άμεσα ή σε τελι-

κή ανάλυση, τη συνολική τιμή των σιτηρών.» Και τα φθαρέντα μέσα παραγωγής; Συνεχίζει ο Σμιθ: «Θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ότι ένα τέταρτο μέρος είναι απαραίτητο για την αντικατάσταση του αποθέματος του αγρότη-επιχειρηματία ή για την αποζημίωση της συνήθους φθοράς των υποζυγίων του ή των άλλων αγροτικών εργαλείων του. Θα πρέπει όμως να σκεφτούμε ότι η ίδια η τιμή κάθε εργαλείου εργασίας, όπως είναι το άλογο των γεωργικών εργασιών, συντίθεται από τα ίδια τρία αυτά μέρη: την πρόσδοδο της γης επί της οποίας αυτό εκτρέφεται, την εργασία της φροντίδας και της εκτροφής του και τα κέρδη του αγρότη-επιχειρηματία που προκαταβάλλει, τόσο την πρόσδοδο αυτής της γης, όσο και τους μισθούς αυτής της εργασίας. Παρ' όλον, επομένως, ότι η τιμή των σιτηρών περιλαμβάνει τόσο την τιμή όσο και τη συντήρηση του αλόγου, η συνολική τιμή δεν παύει να αναλύεται, είτε άμεσα είτε σε τελευταία ανάλυση, στα ίδια τρία μέρη της προσόδου, της εργασίας και του κέρδους» (Σμιθ 2000: I. vi. 11). Τι βλέπουμε εδώ; Μία αναγωγή του υλικού κεφαλαίου που έχει στη διάθεσή του στο παρόν ο ατομικός παραγωγός αγρότης-επιχειρηματίας (και έτσι και του φθαρέντος μέρους του), στο παρελθόν σε μια προηγούμενη κατάσταση. «και αν εμβαθύνουμε στο ζήτημα, σε άλλα χέρια» (Μαρξ 1979: 383), που με τη σειρά της μπορεί να αναχθεί σε μια άλλη παρελθούσα προηγούμενη κατάσταση και σε άλλα, επίσης, χέρια, κ.ο.κ. ή σε καθαρό προϊόν σ' ένα διηνεκές παρελθόντος. «Σε όλα αυτά [σύμφωνα με τον Μαρξ] ένα σημείο είναι σωστό: πως στην κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου - δηλαδή του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων - τα πράγματα παρουσιάζονται διαφορετικά, απ' ό,τι παρουσιάζονται για κάθε ατομικό κεφάλαιο, εξεταζόμενο ξεχωριστά, δηλαδή απ' ό,τι παρουσιάζονται από την άποψη του κάθε ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη. Γι' αυτόν [για τον Σμιθ] η ε-

20. Χαρακτηριστική για τις εντάσεις πολιτικού χαρακτήρα με τις οποίες συνδέθηκε η ρικαρδιανή θεωρία είναι ακόλουθη θέση του Carey, ο οποίος διακήρυξε ότι η καπιταλιστική οικονομία ενσαρκώνει την *Αρμονία των Συμφερόντων*, και στο ομώνυμο βιβλίο του, που εκδόθηκε το 1848, περιέγραφε το έργο του Ricardo ως «το αληθινό εγχειρίδιο του δημαγωγού, που επιδιώκει την εξουσία μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης, του πολέμου και της λεηλασίας» (παρατίθεται στο Rubin 1994, σ. 416).

21. «Ο Ρικάρντο επαναλαμβάνει σχεδόν επί λέξει τη θεωρία του Α. Σμιθ» (Μαρξ 1979: 389).

μπορευματική αξία αναλύεται: 1) σε ένα σταθερό στοιχείο (το τέταρτο, όπως λέει ο Σμυθ) και 2) στο άθροισμα μισθού εργασίας και υπεραξίας ή, αντίστοιχα, μισθού εργασίας, κέρδους και γαιοπροσόδου. Αντίθετα, από την άποψη όλης της κοινωνίας εξαφανίζεται το τέταρτο στοιχείο του Σμυθ, δηλαδή η σταθερή κεφαλαιακή αξία» (Μαρξ 1979: 384). Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω μπορούμε, λοιπόν, να αναπληρωθούμε ότι: Διερευνώντας τη συνθήκη του ενιαίου ποσοστού κέρδους, αν ορίσουμε ως v το ακαθάριστο προϊόν μιας ατομικής επιχείρησης, πρέπει πράγματι να αφαιρέσουμε την αξία των μισθών που αυτή κατέβαλε και την αξία των μέσων παραγωγής που ανάλωσε, για να βρούμε το κέρδος της στο παρόν και να διατρέσουμε με το άθροισμα της αξίας του υλικού κεφαλαίου και των μισθών, για να βρούμε το ποσοστό κέρδους της, και έτσι και να συγκρίνουμε παρόντα ποσοστά κέρδους διαφορετικών επιχειρήσεων ή ατομικών κεφαλαίων. Στην περίπτωση αυτή η αντίφαση της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας είναι παρούσα, όπως δείξαμε. Αν ορίσουμε ως v το καθαρό προϊόν, πρέπει να αφαιρέσουμε τους μισθούς για να βρούμε το κέρδος. Ως προς το ποσοστό κέρδους εμφανίζονται, τότε, δυο εκδοχές. Η πρώτη είναι να διατρέσουμε το κέρδος δια του αθροίσματος του υλικού κεφαλαίου και των μισθών. Η ρικαρδιανή αντίφαση είναι επίσης παρούσα. Η δεύτερη να ξεχάσουμε εντελώς το υλικό κεφάλαιο (μπερδεύοντας ιστορικό παρελθόν και παρόν ή/και κίνηση κοινωνικού κεφαλαίου και ατομικού κεφαλαίου) και αναζητώντας τη συνθήκη του ενιαίου ποσοστού κέρδους διαφορετικών επιχειρήσεων ή ατομικών κεφαλαίων, να διατρέσουμε δια των μισθών για να βρούμε το ποσοστό του κέρδους. Η ρι-

καρδιανή θεωρία της αξίας δε θα παραβιαστεί, πλέον, και ο σκοπέλος του ενιαίου ποσοστού κέρδους θα παρακαμφθεί, καθ' όσον για την ίδια ποσότητα εργασίας (δεδομένης παραγωγικότητας) τα ποσοστά κέρδους μεταξύ ατομικών επιχειρήσεων θα είναι ταυτόσημα, ακόμα και για διαφορετικές προκαταβολές υλικού κεφαλαίου].

Οι αρχές της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας αμφισβητήθηκαν, στο πλαίσιο της Κλασικής Σχολής, από τον J.-B. Say, τον Th. Malthus, τον Fr. Bastiat (1801-1850) και άλλους, οι οποίοι υιοθέτησαν τη *δεύτερη εκδοχή της αξιακής θεωρίας του Smith* και προετοίμασαν το έδαφος για την αλλαγή του «θεωρητικού υποδείγματος» της Πολιτικής Οικονομίας, δηλαδή για την αλλαγή, τόσο του θεωρητικού αντικείμενου της, όσο και του συστήματος εννοιών πάνω στις οποίες εδράζεται η όλη θεωρητική ανάλυση. Μάλιστα, ενώ ο Malthus, ασκώντας κριτική στη ρικαρδιανή θεωρία της αξίας, υιοθετούσε τις «κοινές» (επιστημονικά «χυδαίες») προσεγγίσεις των κοστών παραγωγής και της «προσφοράς και ζήτησης» (βλ. και το 3ο τμήμα του παρόντος άρθρου), ο J.-B. Say (όπως αργότερα και ο Bastiat) συνέδεσε τη θεωρία του για τους «συντελεστές παραγωγής» (κεφάλαιο, εργασία, έδαφος, ο καθένας από τους οποίους παράγει το τμήμα εκείνο του καθαρού προϊόντος που αντιστοιχεί στο εισόδημα του κατόχου του, βλ. στα προηγούμενα), με την υποκατάσταση της εργασιακής θεωρίας της αξίας από τη θεωρία του υποκειμενικού οφέλους - ή της υποκειμενικής χρησιμότητας²² - ως προσδιοριστικού παράγοντα για το σχηματισμό των τιμών.

4.2 Αλλαγή θεωρητικού αντικείμενου και επιστημονικού

«παραδείγματος» I: Υποκειμενικό όφελος και Νεοκλασική Σχολή

Κατά τον Say, «η χρησιμότητα των πραγμάτων είναι το θεμέλιο της αξίας τους (...) Η τιμή είναι το μέτρο της αξίας των πραγμάτων και η αξία τους είναι το μέτρο της χρησιμότητάς τους». (Παρατίθεται στο Rubin 1994, 386)²³. Με τον τρόπο αυτό ο Say αποφεύγει την πρωτοκαθεδρία της έννοιας «εργασία», η οποία εξακολουθεί να υφίσταται ακόμα και στη δεύτερη εκδοχή της σμιθιανής θεωρίας της αξίας (η αξία ενός εμπορεύματος έχει ως μέτρο την «αγοραζόμενη» από αυτό εργασία, και συντίθεται από το «φυσικό» μισθό, το «φυσικό» κέρδος και τη «φυσική» πρόσοδο).

Ταυτόχρονα, αποφεύγει τις «κοινές» προσεγγίσεις που είτε δεν αναρωτούνται για το αντικείμενο μελέτης τους, είτε το ορίζουν δια του εαυτού του. Το υποκειμενικό όφελος θεωρείται τώρα ως το περιεχόμενο της ποιοτικής ισοδυναμίας (συμμετρίας) των εμπορευμάτων.

Η αντίληψη ότι το υποκειμενικό όφελος ρυθμίζει τις τιμές μορφοποιείται τελικά στη θεωρία του *οριακού οφέλους* - ή *οριακής χρησιμότητας* - (marginal utility), με βάση την οποία θεμελιώνεται η *Νεοκλασική Πολιτική Οικονομία*. Η προσέγγιση αυτή διατυπώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1870, με την ταυτόχρονη σχεδόν έκδοση των έργων: *Theory of Political Economy* του Stanley Jevons (1871), *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* του Carl Menger (1871) και *Elements d' Economie Politique pure* του Leon Walras (1874). (Roll 1989, Moss 1996 Parts IV & V, Μπουχάριν 1988, όπου και αναφορά στην εισαγωγή του όρου marginal utility - στο Κεφ. 2, υποσ. 33, 242. Επίσης Heinrich 1991, 57-88).²⁴ Η

22. Utility: η χρησιμότητα ή το όφελος εξ ενός πράγματος. Στην ελληνική βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται εξ ίσων και οι δύο όροι. Επειδή πρόκειται για το υποκειμενικό αποτέλεσμα εκ της χρήσης ενός «αγαθού», ο όρος *όφελος* ή *ωφελιμότητα* μας φαίνεται ορθότερος. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από το γεγονός ότι ο όρος θεμελιώνεται κατ' αρχήν από τη φιλοσοφία του *ωφελισμού*. Εντούτοις, σε ορισμένες περιπτώσεις ο αγγλικός όρος utility, εφ' όσον αναφέρεται στην *ιδιότητα ενός αντικείμενου*, αποδίδεται ορθότερα από τον όρο *χρησιμότητα*.

23. Ο Ricardo, είχε την ευκαρία να ασκήσει κριτική σ' αυτή την πρώτη διατύπωση της θεωρίας του υποκειμενικού οφέλους: «Όταν δίνω 2.000 φορές περισσότερο ύφασμα για μια ουργά χρυσού απ' ό,τι για μια ουργά σιδήρου, μήπως αυτό σημαίνει ότι αποδίδω 2.000 φορές μεγαλύτερο όφελος (utility) στο χρυσό απ' ό,τι στο σίδηρο; (...) Αν το όφελος ήταν το μέτρο της αξίας είναι πιθανό να έδνα μεγαλύτερη τιμή στο σίδηρο» (Ρικάρντο 1992, 266).

24. Τις βασικές αρχές της θεωρίας του οριακού οφέλους εξέθεσε ο Jevons ήδη το 1862, σε μια διάλεξη του που δημοσιεύθηκε το 1866 και η οποία είναι διαθέσιμη στο Internet (βλ. Jevons 1866).

έννοια του οριακού παραπέμπει στο «επιπλέον όφελος» που επιφέρει μια «επιπλέον μονάδα» ενός «αγαθού» στον καταναλωτή, με δεδομένο ότι αυτό το «επιπλέον όφελος» μειώνεται με την αύξηση του αριθμού των μονάδων του «αγαθού», που ήδη κατέχει ο καταναλωτής. Πρόκειται δηλαδή για την τροποποίηση της παραδοσιακής (αλά Say) προσέγγισης του υποκειμενικού οφέλους, με «εργαλείο» κάποιες αρχές του διαφορικού λογισμού (τη θεώρηση του υποκειμενικού οφέλους εκ της χρήσης ενός «αγαθού» ως μετρήσιμης ποσότητας, η οποία παίρνει τη μορφή μιας αύξουσας συνεχούς συνάρτησης με φθίνουσα κλίση, ως προς το πλήθος των μονάδων του αγαθού τις οποίες κατέχει ένας καταναλωτής).²⁵

Στη νέα αυτή (νεοκλασική) προσέγγιση, το (οριακό) *όφελος* εκ της χρήσης (κατανάλωσης) ενός αγαθού αναγορεύεται στη *ρυθμιστική αρχή της Πολιτικής Οικονομίας*, υποκαθιστώντας στο ρόλο αυτό την *έννοια της εργασίας* (της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας): Το οριακό όφελος (θεωρούμενο ως μετρήσιμη ποσότητα, η οποία μειώνεται με την ποσότητα των διαθέσιμων μονάδων του αγαθού) ρυθμίζει τις τιμές των προϊόντων, με την έννοια ότι αποτελεί τον *ενδοφύη προσδιοριστικό παράγοντα των τιμών* από την πλευρά της ζήτησης, την «αίτια» από την οποία απορρέει η *καμπύλη ζήτησης*, άρα (δεδομένης της παραγωγικής τεχνικής και της καμπύ-

λης προσφοράς) και την «τιμή ισορροπίας». Με την εισαγωγή της έννοιας του *οριακού οφέλους*, αλλάζει το θεωρητικό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας και το σύστημα των εννοιών της, δηλαδή συγκροτείται μια νέα Σχολή Οικονομικής σκέψης (η Νεοκλασική Οικονομική θεωρία), ή ένα νέο επιστημονικό «παράδειγμα».²⁶

Η αλλαγή αυτή του επιστημονικού «παδείγματος» είχε ως προϋπόθεση ένα νέο αξίωμα για τη «φύση του ανθρώπου»: Ο Άνθρωπος δεν είναι πλέον ο από τη φύση του «έμπροσθεν» του Adam Smith, αλλά το καθοδηγούμενο από τις ανάγκες του ορθολογικό υποκείμενο, που δρα σύμφωνα με την αρχή του οφέλους, δηλαδή κατευθύνει ορθολογικά τις πράξεις του στην αύξηση των απολαύσεων και στη μείωση των βασάνων του, μέσω της χρήσης αγαθών. Το φιλοσοφικό-θεωρητικό αυτό υπόβαθρο προσέφερε στη Νεοκλασική Θεωρία, (αλλά και στην παραδοσιακή εκδοχή του υποκειμενικού οφέλους ως ρυθμιστικής αρχής των τιμών), η φιλοσοφία του ωφελισμού, βασικός εκπρόσωπος της οποίας υπήρξε στις αρχές του 19ου αιώνα ο Jeremy Bentham (1748-1832).

Σύμφωνα με τον Bentham: «Η φύση έχει θέσει την ανθρωπότητα κάτω από την κυριαρχία δύο ηγεμόνων, του πόνου και της ηδονής. (...) Μας κυβερνούν σε ό,τι πράττουμε, σε ό,τι λέμε, σε ό,τι σκεφτόμαστε (...) Η αρχή του οφέλους (*principle of utility*) αναγνωρίζει αυτή την υπαγωγή και την υιοθετεί

για τη θεμελίωση εκείνου του συστήματος, στόχος του οποίου είναι να καθοδηγεί το νήμα της ευδαιμονίας με τη χείρα του Λόγου και του Νόμου (...) Με τον όρο χρησιμότητα (*utility*) εννοούμε εκείνη την ιδιότητα ενός αντικείμενου, μέσω της οποίας αυτό τείνει να δημιουργήσει ωφέλεια (*benefit*), πλεονέκτημα, ηδονή, καλό, ή ευτυχία (...) ή (πράγμα που ανάγεται στην ίδια κατάσταση) να αποτρέψει το να λάβει χώρα ζημία, πόνος, κακό, ή δυστυχία» (Bentham 1948, 1-2). Στην ίδια κατεύθυνση ο Jevons υποστήριξε ότι «μια αληθινή θεωρία της οικονομίας μπορεί να διαμορφωθεί με την επιστροφή στις μεγάλες πηγές της ανθρώπινης δράσης -- τα αισθήματα της ευχαρίστησης και του πόνου (...) Η Οικονομία διερευνά τις σχέσεις των συνήθων ευχαριστήσεων και πόνων (...) και έχει ένα αρκετά ευρύ πεδίο έρευνας (...) Ένα δεύτερο τμήμα της θεωρίας προχωρά από τα αισθήματα στα χρήσιμα αντικείμενα ή ωφέλιμα πράγματα με τα οποία αυξάνει το αίσθημα ευχαρίστησης και ο πόνος εξαλείφεται».²⁷

Στην περίπτωση της Νεοκλασικής Θεωρίας προκύπτει, λοιπόν, μια θεωρητική-εννοιακή μετατόπιση ως προς το αντικείμενο και την περιοχή της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Με βάση μια νέα υπόθεση για τη «φύση του ανθρώπου» (το κυβερνώμενο από την «αρχή του οφέλους» άτομο) ορίζεται ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο: Η *σχέση με τα αγαθά* (δηλαδή η «Οικονομία») του πράττοντος σύμφωνα

25. Από τις συναρτήσεις οφέλους προκύπτει η καμπύλη ζήτησης ενός αγαθού, ως φθίνουσα συνεχής συνάρτηση της τιμής ως προς την ποσότητα, ακριβέστερα, που αντιστοιχεί την τιμή στην οριακή χρησιμότητα κάθε μιάς ποσότητας. Η τομή της καμπύλης ζήτησης με την καμπύλη προσφοράς (που αποτελεί τον γεωμετρικό τόπο των ζευγών ποσότητας-τιμής για τα οποία οι επιχειρηματίες-παραγωγοί συνδυάζουν την εκάστοτε τιμή στην αντίστοιχη επιθυμητή προσφερόμενη ποσότητα) δίνει την «τιμή (και την ποσότητα) ισορροπίας». Στην τιμή ισορροπίας, και η «ζήτηση» μεγιστοποιεί το όφελός της, και η «προσφορά» το κέρδος της, συνεπώς υπό σταθερές συνθήκες (αμετάβλητο εισόδημα των καταναλωτών, αμετάβλητες τιμές των υποκατάστατων αγαθών, κ.λπ.) κανένα «μέρος» δεν έχει συμφέρον να μετακινήσει από την τιμή αυτή. Η νεώτερη Μικροοικονομική θεωρία αποστασιοποιείται από τη θέση ότι το όφελος αποτελεί μετρήσιμη ποσότητα και υποκαθιστά την έννοια της μεγιστοποίησης του οφέλους από την εμπειριστική κατηγορία των «προτιμήσεων του καταναλωτή», δηλαδή της γνώσης και ιεραρχικής κατάταξης των δυνατοτήτων κατανάλωσης που έχει ένας καταναλωτής δεδομένου εισοδήματος.

26. Ο όρος «παράδειγμα» χρησιμοποιήθηκε από τον Kuhn στη *Δομή των επιστημονικών επαναστάσεων* (Kuhn, 1962). Χωρίς να μένουμε πιστοί στο νόημα που αποδίδει στον όρο το θεωρητικό σύστημα του Kuhn, τον χρησιμοποιούμε για να σημειώσουμε από την μια πλευρά μεν, τις άρρητες παραδοχές γνωσιοθεωρητικού ή μεθοδολογικού χαρακτήρα, τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις και κοσμοαντιλήψεις, από την άλλη πλευρά δε, ρητά στοιχεία, όπως συγκεκριμένους νόμους, έννοιες, θεωρίες, μεθόδους και τεχνικές ελέγχου, απόδειξης και πειραματισμού, που καθορίζουν ένα θεωρητικό πεδίο και την γνωσιακή σχέση με το αντικείμενό του.

27. «A true theory of economy can only be attained by going back to the great springs of human action -- the feelings of pleasure and pain. (...) Economy investigates the relations of ordinary pleasures and pains (...), and it has a wide enough field of inquiry. (...) A second part of the theory proceeds from feelings to the useful objects or utilities by which pleasurable feeling is increased or pain removed» (Jevons 1866).

με την αρχή του οφέλους *ορθολογικού υποκειμένου*. Έτσι, ενώ ο Smith και ο Ricardo θεωρούσαν ότι η έννοια της χρησιμότητας (της αξίας χρήσης) πρέπει να αντιδιαστέλλεται με την έννοια της ανταλλακτικής αξίας και ότι μόνο η τελευταία (η ανταλλακτική αξία) αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Πολιτικής Οικονομίας, οι Νεοκλασικοί οικονομολόγοι συνδέουν και συνάγουν την ανταλλακτική αξία από την (οριακή) αξία χρήσης²⁸.

Ο θεωρητικός χώρος στο εσωτερικό του οποίου συντελείται αυτή η μετατόπιση, από την παραγωγή και διανομή της εργασιακής αξίας σε μια οικονομία γενικευμένης εμπορευματοκατοχής, στο κυβερνώμενο από την «αρχή του οφέλους» άτομο, παραμένει βέβαια κοινός και για τις δύο προσεγγίσεις: Είναι ο θεωρητικός χώρος που διαμορφώνεται από τις *οικονομικές - ανθρωπολογικές φιλοσοφικές αρχές* και τον ατομισμό. Εντούτοις, η *υιοθέτηση της νέας αξιωματικής θέσης* για τη «φύση του ανθρώπου» οδηγεί στη *διαμόρφωση ενός νέου θεωρητικού αντικειμένου έρευνας* που ανοίγει μια νέα περιοχή μελέτης.

Το *υποκειμενικό* όφελος αφορά λοιπόν το (κάθε) μεμονωμένο άτομο, ως εκπρόσωπο και εκφραστή της «ανθρώπινης φύσης» και συνεπώς είναι μια κατηγορία που δεν προϋποθέτει ούτε συνεπάγεται κάποιο είδους κοινωνική θεωρία ή αντίληψη.

Περιγράφει απλώς μια σχέση α-

νάμεσα στο μεμονωμένο άτομο και τα (χρήσιμα) αντικείμενα. Με την έννοια αυτή, το μεμονωμένο άτομο θεωρείται ότι εκφράζει επαρκώς, ότι «αντιπροσωπεύει», ολόκληρη την κοινωνία. Η *κοινωνία, ως θεωρητική κατηγορία, απορροφάται από το μεμονωμένο άτομο, η «φύση» του οποίου δεν είναι πλέον παρά η «αρχή του οφέλους»*. Με τα λόγια του Bentham: «Η κοινωνία είναι ένα φανταστικό σώμα (...) είναι μάταιο να μιλάμε για το συμφέρον της κοινωνίας, χωρίς να αντιλαμβανόμαστε το συμφέρον του ατόμου» (Bentham 1948, 3). «Τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα πραγματικά συμφέροντα» (Bentham, *The Theory of Legislation*, Λονδίνο 1931, 144, παρατίθεται στο Rubin 1994, 301).

Τόσο οι «παραδοσιακές» οικονομικές προσεγγίσεις που στηρίζονται στην έννοια του υποκειμενικού οφέλους, όσο και οι νεοκλασικές αναλύσεις που οικοδομούνται σε αναφορά με την κατηγορία του οριακού οφέλους, υιοθετούν και εφαρμόζουν αυτή την αρχή «υποκατάστασης» της κοινωνίας από το άτομο: «Οι οικονομικοί νόμοι επενεργούν με τον ίδιο τρόπο, ανεξάρτητα αν πρόκειται για ένα σύνολο πολλών ανθρώπων (...) ή για ένα μόνο άτομο που οι περιστάσεις το είχαν εξαναγκάσει να ζει απομονωμένο. Αν το άτομο αυτό κατόρθωνε να επιβιώσει για κάποιο διάστημα μόνο του, θα γινόταν ταυτόχρονα καπιταλιστής, επιχειρηματίας, εργάτης,

παραγωγός και καταναλωτής. Η όλη οικονομική εξέλιξη θα είχε συντελεστεί σ' αυτόν τον ίδιο (...) Ό,τι ισχύει για τον έναν ισχύει εξ ίσου και για την κοινωνία» (Fr. Bastiat, *Harmonies économiques*, Βρυξέλλες 1850, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, 228-229). «Η γενική μορφή των νόμων της Οικονομίας είναι κοινή, τόσο για την περίπτωση των ατόμων όσο και των εθνών» (Stanley Jevons, *The Theory of Political Economy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 1871, 21, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, 229). «Ακόμα και στη μοναχική οικονομία ενός Ροβινσώνα (...) δεν θα μπορούσε να ελλείπει το βασικό χαρακτηριστικό του φαινομένου του τόκου» (Bohm-Bawerk, *Kapital und Kapitalzins, II. Positive Theorie des Kapitals*, Ινσμπρουκ 1912, 507, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, 254).²⁹

Η Νεοκλασική Θεωρία προσανατολίζεται έτσι στη μελέτη των οικονομικών συμπεριφορών του ατόμου ως καταναλωτή, ως παραγωγού ή κατόχου παραγωγικών συντελεστών κ.λπ. Από τα τέλη του 19ου αιώνα αποτελεί την κυρίαρχη Σχολή στο εσωτερικό της Πολιτικής Οικονομίας³⁰. Είναι μια θεωρία προσανατολισμένη σε αυτό που η ίδια ορίζει ως τις στοιχειώδεις, αλλά και αντιπροσωπευτικές για τη λειτουργία της συνολικής οικονομίας, οικονομικές οντότητες. Στη σύγχρονη εκδοχή της, αναπτύχθηκε έτσι ως *Μικροοικονομική* θεωρία.

Τομή στο εσωτερικό της Οικονο-

28. Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα, με το οποίο ο Adam Smith απέρριπτε ρητά τη χρησιμότητα (το όφελος: utility) ως συνώνυμο ή ως προσδιορισμό της έννοιας της αξίας. Σημειώνει: «Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η λέξη ΑΞΙΑ έχει δύο διαφορετικές σημασίες και μερικές φορές εκφράζει τη χρησιμότητα (utility) κάποιου συγκεκριμένου αντικειμένου και κάποιες άλλες τη δυνατότητα αγοράς άλλων αγαθών την οποία επιτρέπει η κατοχή αυτού του αντικειμένου. Η πρώτη θα μπορούσε να ονομασθεί "αξία χρήσης", η δεύτερη "αξία ανταλλαγής". Πράγματα που έχουν τη μεγαλύτερη αξία χρήσης έχουν συχνά μικρή ή καμιά αξία ανταλλαγής, και αντίθετως, αυτά που έχουν τη μεγαλύτερη αξία ανταλλαγής έχουν συχνά μικρή ή καμιά αξία χρήσης. Τίποτα δεν είναι ποτέ χρήσιμο απ' ό,τι το νερό: αλλά μ' αυτό ελάχιστα πράγματα μπορούμε να αγοράσουμε, με ελάχιστα πράγματα μπορούμε να το ανταλλάξουμε» (Smith 2000, I.iv.13). Και ως στόχο του έργου του έθετε το «να διερευνήσουμε τις αρχές που ρυθμίζουν την ανταλλάξιμη αξία των εμπορευμάτων» (Smith 2000, I.iv.14).

29. Αντίθετα με τους Νεοκλασικούς, ο τελευταίος Κλασικός οικονομολόγος, ο John-Stuart Mill (1806-1873), υπήρξε επικριτής της φιλοσοφίας του Bentham. Σε σχετικό δοκίμιο του που περιέχεται στο βιβλίο του *Dissertations and Disquisitions* (1867, 334), παρατηρεί ότι η φιλοσοφία του Bentham δεν περιγράφει την ανθρώπινη συμπεριφορά αλλά «διδάσκει τα μέσα για την οργάνωση και διοίκηση του επιχειρηματικού αποκλειστικά τμήματος της κοινωνικής οργάνωσης». (Παρατίθεται στο Roll 1989, 355).

30. Η ανάδειξη της Νεοκλασικής Θεωρίας σε κυρίαρχη Σχολή οικονομικής σκέψης (μια εξέλιξη που διαπλέκεται όχι μόνο με επιστημονικές, αλλά και με κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις και διαδικασίες), συνδέθηκε με ονόματα οικονομολόγων όπως οι Alfred Marshall (1842-1924), Francis Ysidro Edgeworth (1845-1926) και Arthur Cecil Pigou (1877-1959) στη Μ. Βρετανία, Eugen von Bohm-Bawerk (1852-1914) και Friedrich von Wieser (1851-1926) στην Αυστρία, Vilfredo Pareto (1848-1923) στην Ιταλία, Knut Wicksell (1851-1926) και Gustav Cassel (1866-1944) στη Σουηδία, Irving Fisher (1867-1947) και John Bates Clark (1847-1938) στις ΗΠΑ. Βλ. Robbins 1998, 258-320. Screpanti/Zamagni 1995, 145-211.

μικής θεωρίας που εγκαθίδρυσε η Νεοκλασική Σχολή αποτέλεσε η θεωρητική παρέμβαση του John Maynard Keynes (1883-1946). Ο Keynes, χωρίς να αμφισβητήσει το θεωρητικό αντικείμενο και τις εννοιολογικές βάσεις πάνω στις οποίες οικοδομείται η Νεοκλασική Θεωρία, αντέστρεψε το βέλος της αιτιότητας (τη σχέση αιτίου-αιτιατού) σε βασικές θεωρητικές θέσεις και πορίσματα της κυρίαρχης θεωρίας, διατυπώνοντας έτσι, μια ετερόδοξη εκδοχή στο εσωτερικό της. Βασικές του καινοτομίες είναι ότι θεώρησε πως η δύναμη να πληρώσει ζήτηση για καταναλωτικά και επενδυτικά (μέσα παραγωγής) αγαθά, καθορίζεται από αυτό, ότι απέρριψε τη θέση πως η οικονομία χαρακτηρίζεται από μία ενδογενή τάση να ισορροπεί στο επίπεδο πλήρους απασχόλησης των εργαζομένων και του παραγωγικού δυναμικού της (θέση που από την εποχή της Κλασικής Σχολής συναγόταν από το λεγόμενο «νόμο του Say»), και ότι επανεστίασε την ανάλυση στους «μακροοικονομικούς νόμους» που προκύπτουν από τις αποφάσεις και δράσεις των ατόμων. Εγκαίνιασε έτσι τη σύγχρονη Μακροοικονομική θεωρία. Στα επόμενα θα εξετάσουμε τις βασικές αρχές της Κεϋνσιανής και της σύγχρονης Μακροοικονομικής Θεωρίας.

4.3 Αλλαγή θεωρητικού αντικειμένου και επιστημονικού «παραδείγματος» II: Η αξία ως κοινωνική σχέση και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (Καρλ Μαρξ).

Ο Karl Marx (1818-1883) ανέπτυξε την οικονομική του θεωρία κυρίως κατά την περίοδο 1857-67, οπότε και συνέγραψε τα κυριότερα οικονομικά του έργα³¹. Αφετηρία του αποτέλεσε η ρικαρδιανή θεωρία της αξίας και το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι και ο ίδιος αρθρώνει ολόκληρη τη θεωρία του γύρω από την έννοια της αξίας, οδήγησαν πολλούς οικονομολόγους να θεωρήσουν ότι η μαρξιστική θεωρία εντάσσεται στη ρικαρδιανή Πολιτική Οικονομία (ή αποτελεί παραλλαγή της). Εντούτοις, η έννοια της αξίας στον Μαρξ αποκτά ένα ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο, σε σχέση με εκείνη Ρικάρντο και των άλλων Κλασικών Οικονομολόγων, όπως θα αναπτύξουμε στα επόμενα. Εξ άλλου, ο ίδιος ο Μαρξ ονόμασε το θεωρητικό του σύστημα *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, θέλοντας ακριβώς να δώσει έμφαση στη θεωρητική του ρήξη με την «αφετηρία του», τη ρικαρδιανή (Κλασική) Πολιτική Οικονομία.

Η οικονομική θεωρία του Μαρξ οικοδομήθηκε στο εσωτερικό της *θεωρίας της Ιστορίας*, την οποία είχαν αποκοινού αναπτύξει οι Μαρξ και Ένγκελς, από τα μέσα της δεκαετίας του

1840. Θεμέλιος λίθος της θεωρίας αυτής είναι η απόρριψη κάθε εκδοχής ανθρωπολογικής-ουσιολογικής φιλοσοφίας και ιδεολογίας. Η «ανθρώπινη φύση» δεν θεωρείται μια αναλλοίωτη εσωτερική ουσία του (κάθε) ανθρώπου, αλλά το μεταβαλλόμενο αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης, το προϊόν ενός συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, στο πλαίσιο μιας κοινωνικής εξουσίας που προκύπτει ερήμην της θέλησης των ανθρώπων, από τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, δηλαδή από την πάλη των τάξεων.

Ήδη το 1845, στις *Θέσεις για τον Feuerbach*, ο Μαρξ έγραφε: «Η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφάιρεση που ενυπάρχει στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (6η θέση για τον Feuerbach, σε Μαρξ/Ένγκελς χ.χ.ε., σ. 47). Και σε μεταγενέστερα έργα του συμπλήρωνε: «Αυτό το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας, τις οποίες κάθε υποκείμενο και κάθε γενιά βρίσκει ως κάτι δεδομένο, είναι η πραγματική αιτία γ' αυτό, το οποίο οι φιλόσοφοι έχουν παρουσιάσει ως "ουσία" και "φύση του ανθρώπου"» (MEW 3, 38). «Η κοινωνία δεν αποτελείται από άτομα, αλλά εκφράζει το σύνολο των συσχετισμών, των σχέσεων αυτών των ατόμων μεταξύ τους» (Μαρξ 1990, 194).

31. Τα έργα της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ, στα οποία κατά κύριο λόγο αποτυπώνεται η θεωρία του, είναι τα ακόλουθα:

- 1) Τα Χειρόγραφα 1857-58, που για πρώτη φορά εκδόθηκαν το 1939-41 (με εξαίρεση ένα σύντομο κριτικό κείμενο, το οποίο παρέμεινε ανέκδοτο μέχρι το 1976, σχετικά με το βιβλίο του Bastiat *Harmonies Iconomiques*, Paris 1851) ως *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, Μαρξ 1989).
- 2) Η Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1859.
- 3) Το Χειρόγραφο 1861-63, το οποίο αποτελείται από δύομια χιλιάδες τυπωμένες σελίδες, και που ένα μόνο τμήμα τους κυκλοφόρησε για πρώτη φορά τμηματικά την περίοδο 1905-10 υπό τον τίτλο *Θεωρίες για την Υπεραξία*. Η έκδοση του συνολικού Χειρογράφου 1861-63 ολοκληρώθηκε το 1982.
- 4) Τα Χειρόγραφα 1863-67, στα οποία ανήκουν όλες οι «πρόχειρες» γραφές και των τριών τόμων του Κεφαλαίου, συμπεριλαμβανομένου και του βου κεφαλαίου του πρώτου τόμου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1969 υπό τον τίτλο *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* (Μαρξ 1983). Η έκδοση των Χειρογράφων 1863-67 δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.
- 5) Ο πρώτος τόμος του Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, που εκδόθηκε το 1867. Στη δεύτερη έκδοση του έργου (1872-73), ο Μαρξ επεξεργάστηκε και πάλι και τροποποίησε το πρώτο τμήμα του έργου, που φέρει τον τίτλο «Εμπόρευμα και χρήμα». Περιορισμένες αλλαγές περιεχομένου έκανε επίσης στο κείμενο της γαλλικής μετάφρασης του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου (Παρίσι 1872-75). Ο Ένγκελς επιμελήθηκε τα χειρόγραφα του δεύτερου και τρίτου τόμου του Κεφαλαίου (που ανήκουν στα Χειρόγραφα 1863-67), οι οποίοι εκδόθηκαν το 1884 και 1895 αντίστοιχα. (Βλ. Μαρξ 1978, 1978-α, 1979, 1991). Το σύνολο των οικονομικών έργων του Μαρξ (χειρόγραφα και ήδη εκδοθέντα βιβλία) εκδίδεται, από το 1976, στην πρωτότυπη γλώσσα κάθε έργου, από την MEGA (Marx-Engels-Gesamtausgabe). Την έκδοση αυτή, την οποία μέχρι το 1989 διηύθυνε το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, διευθύνει σήμερα το Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας με έδρα το Άμστερνταμ.

Στη βάση αυτή, οι Μαρξ και Ένγκελς διαμόρφωσαν την έννοια της *πάλης των τάξεων*, ως της κινητήριας δύναμης της κοινωνικής εξέλιξης: «Η ιστορία όλων των ως τα τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων» (Μαρξ/Ένγκελς 1965, σ. 29).

Η κοινωνία είναι επομένως αποτέλεσμα μιας *ιστορικής διαδικασίας*, μιας διαδικασίας με *κινητήρια δύναμη* (*πάλη των τάξεων*) αλλά *χωρίς υποκείμενο-δημιουργό* (τον «Άνθρωπο», που είτε ως μεμονωμένο υποκείμενο, είτε ως συλλογική οντότητα - η ανθρωπότητα -, δημιουργεί την κοινωνία)³². Αποτελεί ένα *δομημένο όλον*, ένα *σύστημα* (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) *ταξικής εξουσίας*, που διέπεται από ένα *σύνολο αντιφάσεων*.

Η εξουσία δεν αποτελεί δηλαδή το «δικαίωμα του κυρίαρχου» ή την «εξουσία του κράτους» απέναντι στους (ίσους και ελεύθερους) πολίτες, αλλά μια συγκεκριμένη μορφή *ταξικής κυριαρχίας* μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού τάξεων), της άρχουσας τάξης, πάνω στις υπόλοιπες, τις κυριαρχούμενες τάξεις της κοινωνίας. Η εξουσία αυτή, που παγιώνεται με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές δομές, διασφαλίζεται μέσα από τον ταξικό ανταγωνισμό, την *πάλη των τάξεων*. Η συνείδηση των ανθρώπων, δηλαδή το σύνολο των ιδεολογικών σχέσεων και αντιφάσεων, ερμηνεύεται ως ένα στοιχείο, ένα επίπεδο της συνολικής κοινωνικής δομής και της ταξικής πάλης που διεξάγεται στο εσωτερικό της. Οι ιδέες των ανθρώπων, η συνείδησή τους, αποτελεί επομένως, επίσης, ιστορικό προϊόν, εκφράζει, σε κάθε εποχή, την αντίληψη που σχηματίζουν οι άνθρωποι για τις υλικές συνθήκες ύπαρξής τους, αντίληψη στην οποία αποτυπώνεται, όχι η αντικειμενική γνώση (αυτή μπορεί να παραχθεί μόνο από τις επιστήμες) αλλά η ιδεολογική κυριαρχία της άρχουσας τάξης: «Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους κ.λπ., αλλά οι

πραγματικοί δρώντες άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μια συγκεκριμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και των σχέσεων που αντιστοιχούν σ' αυτές μέχρι τις πιο πλατιές μορφές τους» (MEW 3, 26). «Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη *πνευματική* της δύναμη» (MEW 3, 46. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Althusser κ.ά. 2003, Παουσκάνας 1977).

Η φύση του ανθρώπου υποκαθίσταται από τις *κοινωνικές σχέσεις* (στο πλαίσιο ενός ιστορικά συγκεκριμένου κάθε φορά κοινωνικού συστήματος), οι οποίες καθορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του *συγκεκριμένου-κοινωνικού ανθρώπου* και οι οποίες υπόκεινται σε μετασχηματισμούς και ανατροπές στο πλαίσιο της ιστορικής διαδικασίας της πάλης των τάξεων.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, ο Μαρξ συνέλαβε την οικονομία ως τη βάση της συνολικής ταξικής κοινωνίας, καθώς οι σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής αποτελούν το θεμέλιο της ταξικής ένταξης.

Το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα της γενικευμένης εμπορευματικής ανταλλαγής, γίνεται συνακόλουθα αντιληπτό ως *καπιταλισμός*: ως το κοινωνικό σύστημα που οικοδομείται στη βάση του απόλυτου χωρισμού των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, τα οποία μονοπωλούνται πλέον από την άρχουσα τάξη των καπιταλιστών (κατόχων του κεφαλαίου). Ο εργαζόμενος γίνεται έτσι *προλετάριος*, στερούμενος κάθε μορφής δικαιώματος πάνω στα μέσα παραγωγής, πράγμα που συνεπάγεται μία μόνο προοπτική επιβίωσης: τη μετατροπή του σε μισθωτό, την ανταλλαγή της *εργασιακής του δύναμης* (της ικανότητας για εργασία, που οι Κλασικοί - και Νεοκλασικοί - οικονομολόγοι

συνδέουν με την ίδια την εργασία) με το ισοδύναμο των καταναλωτικών αγαθών που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της, δηλαδή με το μισθό που του προσφέρει ο καπιταλιστής. Με την αγορά (του δικαιώματος) της χρήσης της εργασιακής δύναμης των προλεταρίων (στην αγορά εργασίας), ο καπιταλιστής ιδιοποιείται τη συνολική αξία που παράγεται με τη χρήση αυτής της εργασιακής δύναμης. Η νεοδημιουργούμενη αυτή αξία υπερβαίνει την (προ)καταβληθείσα από τον καπιταλιστή αξία της (χρήσης της) εργασιακής δύναμης. Θεμέλιο και προωθητική δύναμη της (καπιταλιστικής) οικονομίας αποτελεί έτσι η καπιταλιστική εκμετάλλευση: «Το κεφάλαιο δεν είναι μια προσωπική δύναμη μα μια κοινωνική δύναμη (...) [είναι η] ιδιοκτησία που εκμεταλλεύεται τη μισθωτή εργασία και που μπορεί να αυξάνει μόνο με τον όρο ότι θα παράγει καινούργια μισθωτή εργασία, για να την εκμεταλλεύεται και αυτήν» (Μαρξ/Ένγκελς 1965, σ. 45).

Το θεωρητικό *αντικείμενο* της νέας αυτής Σχολής Οικονομικής σκέψης, που ο Μαρξ ονόμασε *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, αποτελεί προϊόν αυτής της αντίληψης για την ιστορική εξέλιξη: είναι η *καπιταλιστική οικονομία και κοινωνία*.³³

Για την επιστημονική κατανόηση των συγκεκριμένων καπιταλιστικών οικονομιών και κοινωνιών (κοινωνικών σχηματισμών), ο Μαρξ συγκροτεί μια ενότητα εννοιών που αποδίδουν την ειδοποιό διαφορά κάθε καπιταλιστικού συστήματος, ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες ιστορικές μορφές υπό τις οποίες αυτή εμφανίζεται σε κάθε εποχή ή χώρα. Πρόκειται για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί τον αιτιακό πυρήνα των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (και όχι τις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθαυτές), τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που

32. «Η αναλυτική μέθοδός μου δεν εκκινεί από τον άνθρωπο, αλλά από την οικονομικά δεδομένη περίοδο της κοινωνίας» (Μαρξ 1993, 34). «Εδώ όμως πρόκειται για τα πρόσωπα μόνο στο βαθμό που αποτελούν την προσωπικοποίηση οικονομικών κατηγοριών και είναι φορείς καθορισμένων ταξικών σχέσεων και συμφερόντων» (Μαρξ 1963, 14). «Ο μαρξισμός βλέπει την κοινωνία ως ένα σύστημα χωρίς υποκείμενα» (Μπουχάριν 1988, 227).

33. Σε αντιστοιχία και αντανάστωλη με το «παρόν», αντικείμενο της Μαρξικής θεωρίας μπορεί να αποτελέσει και το «παρελθόν»: η φεουδαλική ή η αρχαία-δουλοκτητική οικονομία και κοινωνία, κ.ο.κ.

ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας (μια κοινωνία), σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ως καπιταλιστικό σύστημα.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί μια εννοιολογική κατασκευή-κλειδί, ένα θεωρητικό «μέσο παραγωγής» για τη μελέτη των σχέσεων που συνεχούν μια συγκεκριμένη καπιταλιστική κοινωνία: συμπυκνώνει τις ειδικά καπιταλιστικές δομικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν κάθε καπιταλιστική κοινωνία. Ορίζεται επομένως, σε αναφορά με τις συγκεκριμένες καπιταλιστικές κοινωνίες και επιτρέπει την ερμηνεία των «στρεβλών» μορφών υπό τις οποίες εμφανίζονται οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις στη «συνείδηση» των συγκεκριμένων κοινωνικών ανθρώπων (φορέων των κοινωνικών σχέσεων).

Ταυτόχρονα, η έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, επιτρέπει την κατανόηση των σχέσεων που αναφέρονται σε διαφορετικά συστήματα κοινωνικής εξουσίας και εκμετάλλευσης, σε μη-καπιταλιστικούς (προ-καπιταλιστικούς) τρόπους παραγωγής. Προκύπτουν έτσι οι έννοιες του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής, του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, του ασιατικού τρόπου παραγωγής κ.ο.κ.

Η ρήξη του Μαρξ με τις ουσιολογικές και ατομιστικές αρχές της Κλασικής και Νεοκλασικής Πολιτικής Οικονομίας δεν εγκαινιάζει απλώς ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο (τις οικονομικές σχέσεις στις κοινωνίες όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής), αλλά διανοίγει ένα νέο θεωρητικό χώρο, σε αντιστοιχία με μια νέα, ιστορική έννοια της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο Μαρξ απορρίπτοντας την ουσιολογική-ανθρωπολογική θεώρηση, στην οποία βασίζονται όλες οι άλλες θεωρητικές Σχολές Πολιτικής Οικονομίας, καταργεί ταυτόχρονα τις α-ιστορικές θεωρήσεις των κοινωνικών διαδικασιών. Είδαμε στα προηγούμενα, ότι η υπόθεση που κάνουν οι Σχο-



λές αυτές σχετικά με τη «φύση του ανθρώπου» έχει έναν αξιωματικό και λίγο-πολύ αυθαίρετο χαρακτήρα, απομονώνοντας ένα στοιχείο από αυτά που παρουσιάζονται εμπειρικά ως «αν-θρώπινη συμπεριφορά» και ανάγοντάς το σε υπέρτατη «ανθρώπινη ουσία». Η υπόθεση αυτή καθορίζει όμως τελεσίδικα, τόσο το (εκάστοτε διαφορετικό) θεωρητικό αντικείμενο όσο και τον τύπο των συμπερασμάτων κάθε ανθρωπολογικής-ουσιολογικής προσέγγισης. Τα συμπεράσματα, (δηλαδή ο τύπος γνώσης), που προκύπτουν από αυτού του είδους τις προσεγγίσεις, συνιστούν αναγκαστικά α-ιστορικές «εκδηλώσεις» της αξιωματικής υποθεθείσας ανθρώπινης «ουσίας».

Αντίθετα η Μαρξική Σχολή αναζητά τα δομικά χαρακτηριστικά κάθε ιστορικού τύπου οικονομίας και κοινωνίας (και ιδίως της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας που χαρακτηρίζει τη νεώτερη εποχή) και συνάγει από αυτά την ερμηνεία των οικονομικών μορφών και φαινομένων και τις αιτίες που τα καθορίζουν.

Η έννοια της αξίας αποτελεί, έτσι, στο θεωρητικό σύστημα του Μαρξ,

συστατικό στοιχείο της θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.³⁴ Ερμηνεύει τον ειδικά καπιταλιστικό χαρακτήρα της εργασίας, την ειδικά καπιταλιστική ομογενοποίηση-κοινωνικοποίησή της στο πλαίσιο της αγοράς, την υπαγωγή της στο κεφάλαιο και την «αντακμενοποίηση» της στο εμπόρευμα (το οποίο αποτελεί ιδιοκτησία του κεφαλαίου), την ανταλλαγή επομένως των εμπορευμάτων σε τιμές που αποτυπώνουν την κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας, διότι επιβάλλουν την εμφάνιση και λειτουργία των προϊόντων της εργασίας ως προϊόντων του κεφαλαίου.

Ο «νόμος της αξίας» είναι σύμφωνα με τη Μαρξική Πολιτική Οικονομία, η θεωρητική αφαίρεση που επιτρέπει την κατανόηση του πώς και γιατί τα προϊόντα της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εμφανίζονται υπό τη συγκεκριμένη μορφή των εμπορευμάτων. Αποκρυστογραφεί, με άλλα λόγια, τις οικονομικές-κοινωνικές σχέσεις και τις αιτιικές αλληλουχίες, των οποίων οι χρηματικές τιμές είναι μορφές εμφάνισης και φορείς.

Πρόκειται για μια θεωρία της α-

34. «Η αξιακή μορφή του προϊόντος εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη, αλλά και η πλέον γενική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η οποία δι' αυτήν των ιδιοτήτων της χαρακτηρίζεται ως ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικού τρόπου παραγωγής κι έτσι χαρακτηρίζεται και ιστορικά» (Μαρξ 1991, 73).

ξία διαφορετική από τη Ρικαρδιανή: Στη Μαξική Θεωρία η αξία δεν είναι μια «ποσότητα εργασίας» προορισμένη από την παραγωγική τεχνική, αλλά εννοιακός προσδιορισμός συγκεκριμένων παραγωγικών σχέσεων, που υλοποιούνται στην αγορά.

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις.

Η Πολιτική Οικονομία, όπως και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες, δεν αποτελεί ένα ενοποιημένο θεωρητικό σύστημα, κατ'αντιστοιχία με τις φυσικές επιστήμες ή τα μαθηματικά. Αντίθετα, αποτελεί μια *οχισματική επιστήμη*, με την έννοια ότι διαμορφώνονται στο εσωτερικό της διαφορετικές (και κατά κανόνα ανταγωνιστικές) θεωρητικές Σχολές, που κάθε μία οικοδομείται σε αναφορά με ένα ξεχωριστό θεωρητικό αντικείμενο και ένα ιδιαίτερο σύστημα εννοιών. Μάλιστα, αυτή η οχισματικότητα επιτρέπει να «λαθροβιούν» στις παρυφές των θεωρητικών Σχολών «κοινές» (επιστημονικά χυδαίες) προσεγγίσεις, οι οποίες ορίζουν τα οικονομικά φαινόμενα και τις οικονομικές μορφές δια του εαυτού τους.

Το κατά πόσο κάθε μια από τις σύγχρονες Σχολές της Πολιτικής Οικονομίας μπορεί να ερμηνεύσει αποτελεσματικά τα οικονομικά φαινόμενα και το σε ποιο βαθμό τα θεωρητικά συμπεράσματά της ή τα πορίσματά της για την ακολουθητέα οικονομική πολιτική είναι συμβατά με εκείνα των άλλων σύγχρονων Σχολών, αποτελεί ανοικτό επίδικο αντικείμενο του θεωρητικού διαλόγου που διεξάγεται στο εσωτερικό των Οικονομικών.

Βιβλιογραφία.

Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., Macherey, P. & Ranciere, J. (2003): *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
Anikin, A. (1974), *A Science in its Youth. Pre-Marxian Political Economy*, Moscow: Progress Publishers.
Bentham, J. (1948): *The Principles of Morals and Legislation*, Hafner Press, New York.
Δημούλης, Δ. (1995): «Συνιστώσες και δομή της πολιτικής αντιπαράθεσης (β). Το πρόβλημα του "κοινωνικού συμβολαίου"», *Θέσεις* τ. 53, σσ. 15-41.
Galbraith, J. K. (1987), *A History*

of Economics, New York.

Heinrich, M. (1991): *Die Wissenschaft vom Wert*, Hamburg: VSA-Verlag.

Heinrich, M. (1995): «Ο Χέγκελ, τα "Grundrisse" και το "Κεφάλαιο". Συγκρότηση, αντικείμενο και μέθοδος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», *Θέσεις* τ. 51, σσ. 71-91.

Keynes, J. M. (1973), *The General Theory of Employment Interest and Money. Collected Writings*, Vol. VII. London: Macmillan, for the Royal Economic Society.

Kuhn, Th. S. (1962), *The Structure of Scientific Revolutions*, Univ of Chicago Pr. (Ανατύπωση 1996, ελλ. μτφρ. *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων* (1981), Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα).

Μαρξ, Κ. (1978-α), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος πρώτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1978-β), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος τρίτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1979), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος δεύτερος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1981), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος πρώτο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1982), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος δεύτερο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1983), *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής. [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*. Αθήνα: Α/συνέχεια.

Μαρξ, Κ. (1985), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος τρίτο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1989), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Α'*. Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Β'*. Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (1991), *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο βιβλίο από την πρώτη έκδοση του «Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το πα-*

ράοιγμα I.I: Η αξιακή μορφή. Αθήνα: Κριτική.

Μαρξ, Κ. (1992), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Γ'*. Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Κ., (1993), *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner*, Αθήνα: Κριτική.

Μαρξ, Κ./Ενγκελς, Φ. (1965): *Μα-νιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Παπακωστός.

Moss, L. S. [ed.] (1996), *Joseph A. Schumpeter, Historian of Economics. Perspectives on the History of Economic Thought*, London: Routledge.

Μπουχάριν, Ν. (1988): *Η πολιτική οικονομία των εισοδηματίων*, Αθήνα: Κριτική.

Πασουνάκης, Ε. (1977): *Μαρξισμός και δίκαιο*, Αθήνα: Οδυσσεύς.

Ricardo, David (1992): *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, Αθήνα: Γκοβόστης

Ρικάρτο, Ντ. & Μαρξ, Κ. (1989), Αθήνα: *Αξία και υπεραξία*, Κριτική.

Robbins, L. (1932), *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, London.

Robbins, L. (1998), *A History of Economic Thought. The LSE Lectures*, Princeton: Princeton University Press.

Roll, E. (1989): *A History of Economic Thought*, London: faber & faber.

Rubin, I. I. (1994): *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Αθήνα: Κριτική.

Smith, A. (2000), *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών. Βιβλία I & II*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σταμάτης, Γ. (1991): *Νεοκλασική Μικροοικονομική Θεωρία*, Αθήνα: Κριτική.

Schumpeter, J. A. (1994), *History of Economic Analysis*, London: Routledge.

Screpanti E. / Zamagni S. (1993), *An Outline of the History of Economic Thought*, Oxford: Clarendon.

Χομπς, Τ. (1989): *Λεβιάθαν*, 2 τόμοι, Αθήνα: Γνώση.

Weeks, J. (1989): *A Critique of Neoclassical Macroeconomics*, London: MACMILLAN.